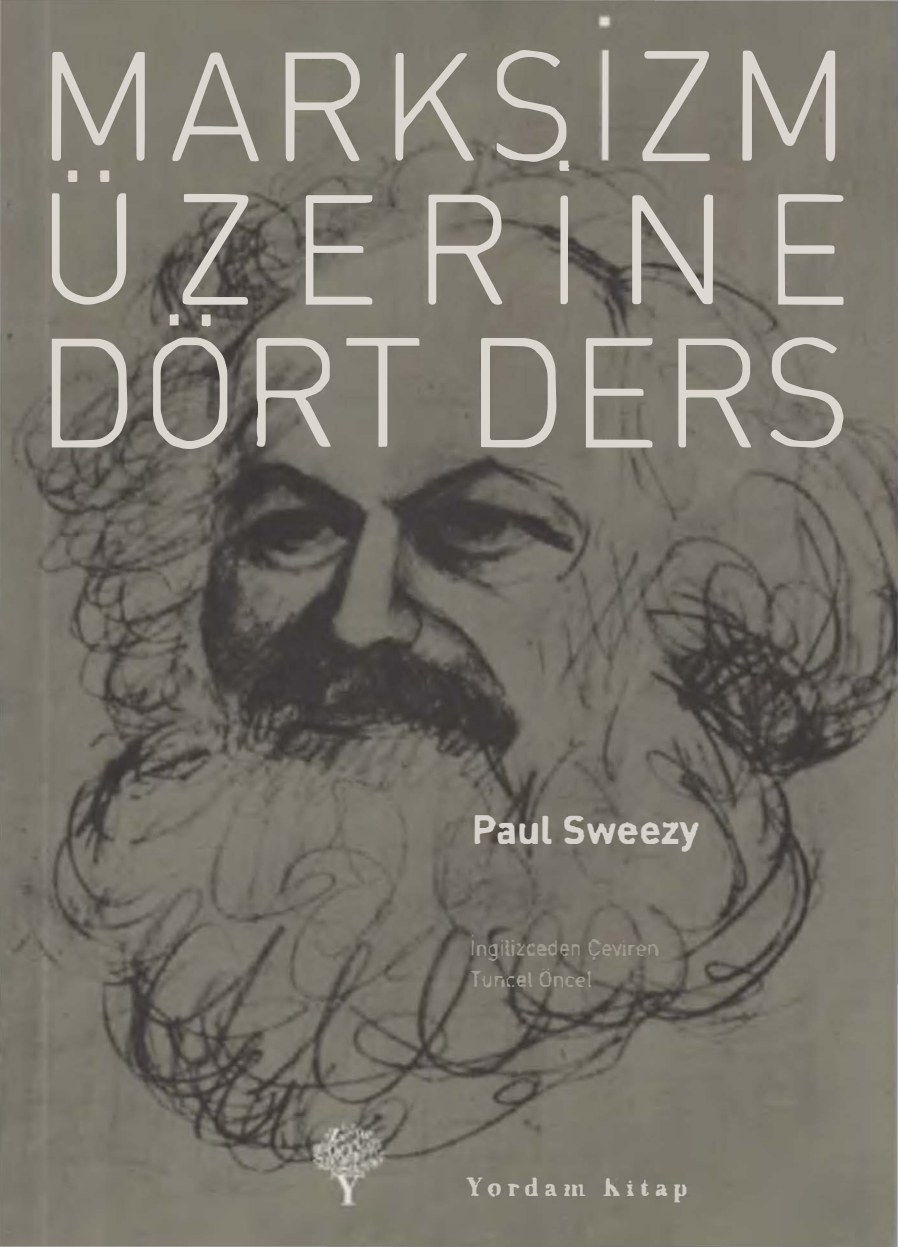
MARKSİZM ÜZERİNE DÖRT DERS

Paul Sweezy

İngilizceden Çeviren
Tuncel Öncel

Yordam kitap

Paul M. Sweezy (1910-2004)

20. yüzyılın önde gelen Marksist iktisatçılarındandır. Çok sayıda önemli esere imza atmış olan Sweezy, *Monthly Review* dergisinin de (L. Huberman'la birlikte) kurucusudur.

Tuncel Öncel

Yordam Kitap'tan çıkan *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki* (Haz. Alfredo Saad-Filho, D. Johnston) ve *Küresel Parlama Noktaları* (Haz. L. Panitch, C. Ley) kitaplarının çevirmenidir.

Eserin orijinal adı:

Four Lectures On Marxism
(Monthly Review Press, New York, 1981)

MARKSİZM ÜZERİNE DÖRT DERS

Paul M. Sweezy

İngilizceden Çeviren
Tuncel Öncel

Yordam Kitap: 80 • **Marksizm Üzerine Dört Ders** • Paul M. Sweezy
ISBN 978-9944-122-82-5 • *İngilizceden Çeviren:* Tuncel Öncel
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Temmuz 2009 • *Yayın Yönetmeni:* Hayri Erdoğan
© Monthly Review Press, 1981, © Yordam Kitap, 2009

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Nuruosmaniye Caddesi Eser İşhanı No: 23 Kat:1/105 34110 Cağaloğlu - İstanbul
T: 0212 528 19 10 **F:** 0212 528 19 09 **W:** www.yordamkitap.com
E: info@yordamkitap.com

Baskı: **Pasifik Ofset**
Baha İş Merkezi
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

MARKSİZM ÜZERİNE DÖRT DERS

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

1
DİYALEKTİK VE METAFİZİK 11

2
KAPİTALİZMİN ÇELİŞKİLERİ 37
2. BÖLÜM İÇİN EK 1 71
2. BÖLÜM İÇİN EK 2 85

3
MERKEZ, ÇEVRE VE SİSTEMİN KRİZİ 111

4
MARKSİZM VE GELECEK 135

ÖNSÖZ

Bu kitap, 1979 yılının Ekim ayında Tokyo Hosei Üniversitesi'nde verdiğim "Günümüzde Marksizm" konulu derslere dayanarak hazırlandı. İlk dersin başında açıkladığım gibi bu başlığı yorumlama şeklim tamamen özgül olmamakla birlikte bir bakıma özel bir anlam taşıyordu ve kitaba bu başlığın verilmesinin yanıltıcı olacağını düşünüyorum.

1980 yılında yüzüncü kuruluş yıl dönümünü kutlayan Hosei Üniversitesi, Japonya tarihinin çalkantılarla dolu bu yüz yıllık döneminde hümanist bilimin ve öğrenimin önde gelen merkezlerinden biri oldu. Üniversite rektörü Bay Akira Nakamura ve iktisat bölümü, Batı felsefesi ile sosyal biliminin en mükemmel geleneklerini bünyesinde barındırıp yaşatan Marksizm üzerine bir dizi ders vermem için beni davet ettiklerinde bu teklifi büyük bir memnuniyetle kabul ettim. Yaşadığım ülkeyle karşılaştırdığımda Marksizmin Japonya'da çok daha saygın bir yerinin olması beni özellikle heyecanlanmıştı.

Derslerde kullandığım asıl metinler üzerinde çalışırken bazı dostlarının önerilerinden ve güven verici desteklerinden yararlandım: Standford Üniversitesi iktisat profesörü Donald Harris, Manchester Üniversitesi sosyoloji profesörü Teodor Shanin, kısa bir süre öncesine kadar Afrika İktisadi Kalkınma ve Planlama Enstitüsü başkanı olan Samir Amin, yaklaşık elli yıl önce Londra İktisat Okulu yüksek lisans programındaki arkadaşlarımdan birisi olan ve Marksizmle tanışmama yardımcı olan Sol Adler, *Monthly Review* dergisi ile Monthly Review Yayınevi'ndeki çalışma arkadaşlarım Harry Magdoff ile Jules Gellner ilk aklıma gelenler. İkinci dersle ilgili olarak, dersin sınırlı çerçevesi içinde ele alınamayacak konuları kapsayan iki ek bölüme yer verdim.

Bir dönem Tokyo Büyükşehir Araştırma Enstitüsü başkanlığı yapan, şimdi ise Tokyo Keizai Üniversitesi'nde iktisat profesörü olan yakın dostum Tokue Shibata'ya özellikle teşekkür etmek istiyorum. Profesör Shibata, Japonya ziyaretimle ilgili gerekli tüm düzenlemelerle yakından ilgilendi ve beni büyük bir konukseverlikle ağırlama nezaketini gösterdi.

Paul M. Sweezy
New York City, 1 Mayıs 1981

1

DİYALEKTİK VE METAFİZİK

Derslerimizin ilan edilen konusu "Günümüzde Marksizm" Öncelikle Marksizmin benim açımdan neyi ifade edip neyi etmediğini açıklamak istiyorum.

Kendilerini, Marksizmin kurucuları Karl Marx ile Friedrich Engels'in düşünsel ve/veya siyasi mirasçıları olarak gören çeşitli ekollerle eğilimlerin bir değerlendirmesini ya da eleştirisini yapmaya kalkışmayacağım (Bu arada Marx ile Engels arasındaki farkların çoğunlukla vurgu ve *formüle edilişle* sınırlı olduğunu, bu nedenle burada ileri sürdüğüm Marksizm tartışmasıyla ilgisi olmadıklarını düşündüğümü de sözlerime eklemeliyim. Alıntı yapmam gerektiğinde, hangisi konuyla daha ilgili gözüküyorsa onun yazılarından yararlanacağım).

Sanırım anlatmak istediklerimi açıklığa kavuşturmamın en iyi yolu işe kendi yaşam hikâyemle ilgili

bazı gözlemlerle başlamak olacak. Genel olarak sosyal bilimlerle, özel olarak da iktisatla tanışmam 1920'lerin sonlarında, üniversite öğrenimim sırasında oldu. O günlerde Harvard, Kuzey Amerika'nın en seçkin iktisat bölümlerinden birine sahipti. William Z. Ripley gibi kurumsalcılardan, Frank W. Taussig gibi Marshallcılardan tutun da Thomas Nixon Carver ve Charles J. Bullock gibi tutucu muhafazakârlara kadar sol ve sağ eğilimli pek çok teorisyen ders veriyordu. Tabii ki Harvard'da hocalar arasında Marksist kimse yoktu. Öğrenciler arasında vardıysa bile ben bilmiyordum. Lisans öğrenimim sırasında derslerde bırakın Marx'ın düşüncelerini, isminden bile bahsedildiğini hatırlamıyorum. Londra İktisat Okulu'nda bir yıllık yüksek lisans öğrenimi görmek için 1932'de Cambridge'den ayrıldığımda, Thorstein Veblen'in en ünlü olmakla birlikte aslında en radikal çalışması olmayan *Aylak Sınıfın Teorisi*'nden* daha radikal bir şey okumuş değildim.

1932-33 yılları 20. yüzyıl tarihinde dönüm noktası oldu. Japonya'nın o zamanlar Mançurya denilen bölgeyi işgal etmesi, II. Dünya Savaşı'nı başlatan ilk hareket olmasa da savaşın habercisi olmuştu. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ekonomilerinin dibe vurmasına neden olan

---

* *Aylak Sınıfın Teorisi*, çev. Cumhur Atay ve Zeynep Gültekin, Babil Yayınları, 2005 –*çev.*

Büyük Bunalım eş zamanlı olarak iki kapitalist reform girişiminin ortaya çıkmasına yol açtı: ABD'de Yeni Anlaşma* ve Almanya'da savaşa odaklanmış faşist Hitler diktatörlüğü. Birkaç yıl önce başlatılan Birinci Sovyet Beş Yıllık Kalkınma Planı, krizlerle boğuşan dünyada birdenbire bir umut ışığı, bolluğun ortasında tuhaf bir modern yoksulluk belasıyla karşı karşıya olan insanlık için bir çıkış yolu olarak gözükmeye başlamıştı.

ABD'de ulaşılabilecek en iyi eğitim olanağı olarak görülen Harvard'da öğrendiklerimin, bu çok önemli gelişmeleri tahmin etmek ve anlamak konusunda bana zerre kadar katkısı olmamıştı. 1932 sonbaharında Londra'ya geldiğimde içinde bulunduğum ruh hâlini, son dört yılımı harcayarak öğrenmeye çalıştığım şeylerin anlamsızlığının yarattığı burukluk duygusuyla iç içe geçmiş bir şaşkınlık ve kafa karışıklığı hâli olarak tanımlayabilirim. Farkında olsam da olmasam da, köklü bir dönüşümden geçerek yeni düşünce biçimlerini benimsemek için mükemmel bir adaydım. Şansıma, Londra İktisat Okulu'nun ortamı da son derece olumluydu. Öğrenimini gördüğüm burjuva ortodoksluğundan bir ölçüde farklı olmakla birlikte yine de onun bir çeşidi olan, Avusturya-İsveç ekollerinin karışımı bir

* *Yeni Anlaşma* (New Deal): 1929 Büyük Bunalımı'nın neden olduğu ekonomik tahribatı telafi etmek, özellikle de yeni istihdam olanakları yaratmak amacıyla Başkan Franklin D. Roosevelt yönetiminde ABD hükümetinin 1933'te uygulamaya geçirdiği iktisat programı –*çev.*

iktisat yaklaşımı revaçta idi. Ama siyaset bilimi bölümünde, 1919 polis grevinde oynadığı rol nedeniyle Harvard'dan kovulan, o sıralarda renkli meslek yaşantısının en radikal dönemini yaşayan ve çok sayıda öğrencinin Marksist düşüncelerin sempatik bir yorumuyla tanışmasını sağlayan parlak bir öğretmen olan Harold Laski vardı. Hepsinden önemlisi de Britanya imparatorluğunun hâlâ sapasağlam yerinde durduğu bir dönemde, dünyanın dört bir yanından gelerek yüksek lisans öğrenimlerini yapan öğrencilere sosyal bilimlerin tüm dallarında rastlanabiliyordu. ABD'de tanıdıklarımın aksine bu öğrenciler arasında sürekli bir düşünsel ve siyasi hareketlilik vardı. Marksizmle ve o dönemde Marksizmin Batı'daki belli başlı temsilcileri olan sol sosyal demokratlarla, ortodoks Komünistlerle ve Troçkistlerle tanışmam bu teşvik edici ortamda ve esasen bu öğrenciler sayesinde oldu. Bu gruplar arasındaki farklar o aşamada beni pek ilgilendirmiyordu. Benim açımdan asıl önemlisi çok geçmeden dünyaya farklı gözlerle bakmaya başlamam oldu. O zamana kadar açıklanması zor bir dizi felaketin yol açtığı anlamsız bir kaos olarak gördüğüm şeyin, kapitalizmin ve emperyalizmin normal işleyişinin mantıksal ve aslında kaçınılmaz sonucu olduğunu artık anlamıştım. Rus Bolşeviklerin öncülük ettikleri ve dünyanın geri kalanında kendileri gibi düşünenlerin verebilecekleri

her türlü desteğe ihtiyaçları olduğu devrimle sosyalizmin krizden çıkışın yolu olduğu tezini, arkadaşlarımın çoğu gibi ben de kolayca kabullenmiştim.

Londra İktisat Okulu'nda geçirdiğim bir yılın ardından inançlı ama oldukça cahil bir Marksist olarak ABD'ye döndüm. 1933 sonbaharına gelindiğinde memlekette işler bir yıl öncesine göre oldukça farklı bir hâl almıştı. Yurtdışındaki gelişmeleri bir kenara bırakırsak, işsizlik oranının şaşırtıcı bir hızla artarak işgücünün dörtte birine yükselmesi, bankacılık sisteminin çökmesi ve Yeni Anlaşma reformlarının uygulanmaya başlanması sonucunda giderek güçlenen toplumsal hareketler, aydınları ve akademisyenleri de etkilemeye başlamıştı. Yüksek lisans öğrencileri ve Harvard gibi büyük üniversitelerin daha genç kuşağa mensup öğretim üyeleri Marksizmle yakından ilgilenmeye başlamışlardı. Tartışma grupları hızla çoğalıyor, hatta az sayıda da olsa bazı bölümlerde Marksizmle ilgili dersler açılıyordu.

İşte, hayatta kendime bir görev belirlemem bu koşullarda oldu. Elbette bu birdenbire ve bilinçli bir şekilde olmadı, yavaş yavaş ve kendine özgü belli bir mantığı olan pratik yapma süreci sonucunda oldu. Bu görev, Marksizmi ülkenin düşünsel yaşantısının ayrılmaz ve saygı duyulan bir parçası hâline getirmek, başka bir deyişle ciddi ve özgün bir Kuzey Amerika Marksizmi yak-

laşımının oluşturulmasına katılmaktı (Kuzey Amerika Marksizmi dememin sebebi, bunun tam anlamıyla doğru bir nitelendirme olduğu düşündüğümden kaynaklanmıyor. Batı Yarımküresi'ndeki ülkelerin kendilerini rahatlıkla Amerikalı diye tanımlamalarının ima ettiği kibirliliğe haklı bir biçimde karşı çıkan Latin Amerikalı arkadaşlarımızla meslektaşlarımızın yaklaşımına denk düşen bir ifade olduğu için kullanıyorum).

Bu yolu benimsemem, öğrenme ve öğretme, yazma ve nihayetinde de yayıncılık yapma süreçlerini gerektirdi. 1930'ların geri kalan yılları ile 1942 arasında akademik ortamda çalışmanın avantajlarından yararlandım, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu giderek zorlaştı. ABD emperyalizminin dünya genelinde hızla yükselişe geçmesine ülke içinde güçlü bir gericilik dalgası eşlik etti ve yaklaşık 20 yıl boyunca ABD kolejleri ile üniversiteleri kapılarını Marksistlere ve Marksizme tamamen kapattılar. İktisat alanındaki yegâne önemli istisna merhum Paul Baran idi. McCarthyizm diye bilinen, ülkenin yüksek öğrenim kurumlarını radikal düşüncenin bastırılmasının suç ortağına dönüştüren cadı avı çılgınlığından önce Standford Üniversitesi Paul Baran'ı işe almıştı. Radikal düşüncenin yeniden canlanması, medeni haklar hareketi ve Vietnam savaşı karşıtı hareket gibi 1960'larda ortaya çıkan güçlü protesto hareketlerinin doğuşunu beklemek zorunda kalacaktı. Kolejlerle üniversitelerin,

tek tük de olsa, sınırlı ölçüde de olsa Cumhuriyet'in kurucularından miras aldıkları ve sahte bir bağlılık gösterisiyle dillerinden hiç düşürmedikleri akademik özgürlük ve serbest tartışma ideallerini destekleyecek cesareti toplamaları ancak bundan sonra oldu.

Bu zorlu dönemde müsamaha gösterildiği hâliyle Marksizm, kurumsal bir temeli olmadan ve özel vakıfların en liberal olanlarının bile finansman olanaklarından yararlanamadan, ABD toplumunun ancak kıyısında köşesinde varlığını sürdürmek zorunda kaldı. Bunu fark eden merhum Leo Huberman ile birlikte, yakın dostlarımızdan topladığımız birkaç bin dolarla *Monthly Review*'i kurduk. "Bağımsız Sosyalist Dergi" alt başlığıyla çıkan derginin başlangıçta 400 abonesi vardı. İlk sayısı Mayıs 1949'da çıkan dergi şu anda (1981) yayın hayatının otuz üçüncü yılını yaşıyor. İki yıl sonra Monthly Review Yayınevi ismiyle kitaplar yayınlamaya başladık. Önceleri, dönemin baskıcı ortamının etkisiyle köklü yayınevlerinin fiilen boykot ettikleri I. F. Stone ve Harvey O'Connor gibi tanınmış yazarların kitaplarını yayınlamayı amaçlıyorduk. Daha sonraki yıllarda MR Yayınevi'nin amacını bahsettiğimiz bu ilk işlevin ötesine taşıdık; günümüzde genellikle kabul edildiği üzere Marksist ve radikal kitapları İngilizce yayınlayan bir yayınevi hâline geldik. Bu arada dergi de gelişmeye devam ediyordu. Bir yandan abone sayısı artarken, öte yandan da Roma'da İtalyan-

ca, Barselona'da İspanyolca ve Atina'da Yunanca olmak üzere yabancı dilde baskıları yapılıyordu.

Monthly Review'den bahsederken "biz" dedim. İlk başta Leo Huberman ile birlikte çalışırken, zamanla başka seçkin Marksist yazarlar da bu girişimle yakından ilgilenmeye başladılar. Bunlardan biri Paul Baran idi. Baran'ın 1957'de MR Yayınevi tarafından yayınlanan *Büyümenin Ekonomi Politiği** isimli çalışması, gelişme ve kalkınma (keza aralarındaki etkileşim) konularında Marksist düşüncelerin geliştirilip derinleştirilmesinde son derece önemli bir rol oynadı. 1967'de MR Yayınevi'nin müdürü olan Harry Braverman'ın 1974'de yayınevimizce yayınlanan *Emek ve Tekelci Sermaye*** başlıklı kitabı, ileri kapitalist ülkelerde emek süreçleri ve işçi sınıfının bileşimi konularında Marksist düşünce üzerinde benzer bir etki yarattı. Üçüncü önemli katılımcımız, Leo Huberman'ın 1968'de vefat etmesinden sonra *Monthly Review*'in ortak yayın yönetmeni olan Harry Magdoff idi. 1969'da MR Yayınevi tarafından yayınlanan *Emperyalizm Çağı**** isimli çalışması, II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde ABD emperyalizmini ele alan standart Marksist bir çalışma olarak değerlendirilmektedir.

---

* *Büyümenin Ekonomi Politiği*, çev. Ergin Günçe, May Yayınları, 1974 *-çev.*
Emek ve Tekelci Sermaye, çev. Çiğdem Çıdamlı, Kalkedon Yayıncılık, 2008 *-çev.*

*** *Emperyalizm Çağı*, çev. Doğan Şafak, Odak Yayınları, 1974 *-çev.*

Monthly Review Marksist ekolü ifadesi zaman zaman gözünüze çarpmış olabilir. Eğer bu ifadeyle birkaç önemli şahsiyetin esin kaynağı olarak kılavuzluk ettiği bir fikirler bütünü anlatılmak isteniyorsa ("ekol" ifadesinin sıklıkla bu anlamda kullanıldığını düşünüyorum), bu kesinlikle yanıltıcı bir isimlendirmedir. MR ile yakından bağlantılı olan katılımcılar Marksizme farklı yollardan ve farklı etkilerin bileşimi sonucunda ulaşmıştır. Çalışmayı seçtikleri konular ve geliştirdikleri vurgular, kendi deneyimleriyle ilgilerinden ortaya çıkmıştır. Öte yandan eğer "ekol" sözcüğüyle birbirleriyle uyumlu bir şekilde işbirliği yapan, birbirlerinin fikirlerini eleştirerek etkileyen, genel olarak kendi içinde tutarlı eserler veren ve (yalnızca Kuzey Amerika'da değil, kapitalist dünyanın gerek gelişmiş gerekse az gelişmiş bölgelerinde yaşayan) daha genç kuşağa mensup radikal aydınlarla eylemcileri etkileyip, bu genç kuşağın da zamanla gelişmesine katkı yapmasını sağladıkları Marksizmin genel çerçevesi içinde yer alan bir eğilimin şekillenmesine yardımcı olan bir grubun üyeleri ifade ediliyorsa, o zaman bu isimlendirmeye hiçbir itirazım olamaz. Aksine, MR'nin bu şekilde tanımlanan rolünü ve başarısını layığıyla hak ettiğini umut edebilirim ancak. MR'nin açıkladığım bu özel anlamda bir ekol olarak varlığını sürdürmesi, MR'nin yetkili temsilcilerinin ya da sözcülerinin bulunmadığı anlamına ge-

lir. MR'de birlikte çalışma ayrıcalığına sahip olduğum meslektaşlarımın, burada vereceğim derslerin içeriğinin şekillenmesinde çok önemli, hatta bazı açılardan belirleyici etkilerinin olduğuna hiç şüphe yok. Ancak, burada onlar namına da konuştuğumu söylemek haddimi aşmak olacaktır.

1930'ların başlarından 1970'lerin sonlarına kadar geçen yaklaşık yarım yüzyıllık bu dönem insanlık tarihinin en önemli olaylarına tanıklık etti. Dünya genelinde muazzam çalkantılar ve köklü değişimler yaşandı. Dünyayı yorumlama tarzları ve değişimi arzulanan doğrultuda yönlendirme çabaları da olayların bu hızlı akışına kapıldı. Değişimi hem yorumlamayı hem de yönlendirmeyi amaçlayan bir girişim olarak değerlendirilmesi gereken Marksizm de bu durumdan fazlasıyla etkilendi. Bir yandan siyasi etkisi ve taraftarları muazzam ölçüde artarken, öte yandan da kendi içindeki bölünmeler ve çatışmalar artarak şiddetlendi. Burada bu süreci anlatmaya ya da şu an gelmiş olduğu aşamayı analiz etmeye çalışmak istemiyorum (altından kalkılması çok zor bir iş olmasının yanı sıra her halükârda pek de faydalı bir çaba olmayacaktır). Asıl yapmak istediğim, Marksizmin bugünkü durumunun kimi yönleriyle ve Marksist söylem dünyasında merkezî yeri olan bazı konularla ilgili düşüncelerimi derli toplu ve olabildiğince anlaşılır bir şekilde sunmak.

Öncelikle, hem bir başlangıç noktası olarak, hem de çeşitli fikir, teori ve formülasyonları yorumlayıp eleştirmekte kullanılacak yol gösterici ilkeler olarak belli bir referans çerçevesine ihtiyacım olacak. Bence başlangıç noktası, (her ne kadar çelişkili gibi gözükse de) modern bilimin yöntemleri ve kazandığı başarılar sonucunda en gelişkin hâline ulaşan metafiziksel [*doğaötesi*] düşünce tarzına karşı Marx ile Engels'in öne sürdükleri diyalektik [*eytişimsel*] düşünce tarzı olmalıdır. Ancak bundan önce, Marksist anlamda materyalizmden [*maddecilik*] ne anladığımı birkaç cümleyle ifade etmem gerekiyor.

Marx ile Engels'e göre materyalizmin, idealizmin tersi ve alternatifi olduğu *Alman İdeolojisi** başlıklı ortak çalışmalarının ilk yüz sayfasına şöyle bir göz gezdirildiğinde bile rahatlıkla anlaşılacaktır. Materyalizm, fikirlerin bağımsız ya da ilksel bir varoluşlarının olmadığını; fikirlerin, insanlıktan ve toplumdan ortaya çıktıklarını; insanlığın ve toplumun, insan yaşamı dahil olmak üzere (yeryüzü üzerinde) yaşamın ortaya çıkışından önce var olan ve insan yaşamının sona ermesinden sonra da var olmaya devam edecek doğanın ayrılmaz parçaları olduğunu kabul eder. Dolayısıyla madde-ruh, akıl-beden gibi ikilikler görünüşte olan ama gerçekliği olmayan sorunlardır: Doğanın sonsuz çeşitliliği, evreni oluşturan temel unsurların farklı

* *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1976 –*çev.*

düzenlenme tarzlarının ve düzeylerinin tezahürüdür (böyle temel unsurların gerçekten de var olup olmadığı, günümüzün en iyi bilim insanlarının bile son derece kararsız kaldıkları bir sorudur, ancak buna verilecek cevap Marksist materyalizm anlayışının geçerli ya da anlamlı olmasını etkilemeyecektir). Sonuç olarak, doğa ile toplum arasında, dolayısıyla da doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında kesin bir ayrım çizgisi yoktur. Bütün bilim dalları gerçekliğin bazı yönlerini anlamayı/açıklamayı amaçlar. Ancak, gerçekliğin her yönünün kendine özgü sorunları ve ayırt edici özellikleri olduğu için, her bilim dalının en azından bir dereceye kadar kendi yöntem ve usullerini geliştirmek zorunda olduğu, güvenilir bilgiye ne kadar kolaylıkla ve ne ölçüde ulaşılabileceğinin bir bilim dalından diğerine son derece farklılaştığı görülür. Ancak bu durum, "bilim" isminin sadece daha başarılı olanların kullanımına ayrılıp, araştırma konuları daha zor anlaşılanların bu isimden mahrum bırakılması için bir sebep olamaz.

Bu girişin ardından şimdi diyalektik düşünce tarzına daha yakından bakabiliriz. Engels'in *Anti-Dühring** isimli çalışmasından biri uzun, diğeri kısa iki alıntı yapmak istiyorum. Engels'in bu ifadelerinin konunun sergilenişi ve aydınlatılması açısından birer şaheser olduğunu düşünüyorum. Ne yazıktır ki bu kısımlar, uz-

* *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1966.

manlıkları kendilerinden menkul seçkinlerden ziyade halka hitap etmelerinden ötürü neredeyse istisnasız göz ardı edilmiş ya da acımasızca eleştirilmiştirler. İlk alıntı, I. Kısmın "Genel" başlıklı ilk bölümünde yer alıyor:

> Doğa, insanın tarihi ya da kendi düşünsel faaliyetimiz üzerine derinlemesine düşündüğümüzde, ilk anda gözümüzün önüne gelen resim ucu bucağı olmayan bir ilişkiler ve etkileşimler labirenti olur. Bu resimdeki hiçbir şey olduğu gibi, olduğu yerde ve olduğu hâlde kalmaz, aksine her şey hareket eder, değişir, oluşur ve yok olup gider. Eski Yunan felsefesi, ilkel ve naif olmakla birlikte özü itibariyle doğru olan bir anlayışla dünyayı böyle kavrıyordu. İlk defa Heraklit tarafından açıkça formüle edilmişti: Her şey hem kendisidir, hem de değildir, çünkü her şey *akar*, sürekli değişir, sürekli olarak oluşur ve yok olur. Görüngüler [*fenomen*] bütününün sunduğu resmin genel niteliğini doğru bir biçimde kavrayan bu anlayış, bu genel resmi oluşturan ayrıntıları açıklamakta yine de yetersiz kalır. Bu ayrıntıları anlamadığımız müddetçe resmin bütünü hakkında da açık bir fikre sahip olamayız. Bu ayrıntıları anlayabilmek için onları doğal ya da tarihsel bağlantılarından ayırmalı; her birini kendi mizacı, kendi özel neden ve sonuçları ve benzeri şeyler içerisinde irdelemeliyiz. Bu asıl olarak doğa bilimi ile tarihsel araştırmanın görevidir –bunlar, klasik dönemde Yunanlıların çok yerinde gerekçelerle daha az önem verdikleri bilim dallarıydılar, çünkü her şeyden önce bu bilim dallarının üzerinde çalışabilecekleri malzemelerin toplanması gerekiyordu. Doğanın ilk kez tam anlamıyla irdelenmesi İskender döneminde

Yunanlılarca yapıldı. Daha sonra, Ortaçağ'da Araplar bu çabayı daha ileri taşıdılar. Ancak gerçek doğa biliminin geçmişi 15. yüzyılın ikinci yarısına uzanır ve bu tarihten itibaren giderek artan bir hızla gelişme göstermiştir.

Doğanın tekil parçalarına bölünerek analiz edilmesi, farklı doğal süreçlerin ve nesnelerin belli sınıflar içinde toplanması, organik bünyelerin iç anatomik yapılarının çeşitli biçimleriyle incelenmesi; tüm bunlar, doğa hakkındaki bilgimizde son dört yüzyılda atılan büyük adımların temel koşullarını oluşturuyordu. Ancak bu irdeleme yöntemi, doğal nesneleri ve süreçleri yalıtılmış, muazzam çeşitlilikteki karşılıklı bağlantılarından soyutlanmış bir hâlde; dolayısıyla da hareketli değil durgun hâlleriyle; canlı değil ölü hâlleriyle gözlemleme alışkanlığını bize miras bıraktı. Bacon ile Locke'un yaptıkları gibi, şeylerin bu şekilde gözlemlenmesi doğa biliminden felsefeye aktarıldığı zaman, geçtiğimiz yüzyıllara özgü dar kafalılığı, yani metafiziksel düşünce tarzını doğurdu.

Metafizikçiye göre şeyler ve onların zihindeki imgeleri olan fikirler birbirlerinden yalıtılmış, birbirlerinden ayrı olarak birer birer ele alınacak, katı, sabit, hep aynı kalan irdeleme konularıdır. Metafizikçi, kesinlikle uzlaştırılamaz olan antitezler [*karşısav*] aracılığıyla düşünür Ona göre bir şey ya vardır, ya yoktur. Bir şeyin aynı anda hem kendisi, hem de başka bir şey olması aynı ölçüde imkânsızdır. Olumlu ve olumsuz kesinlikle birbirini dışlar; neden ve sonuç da birbirinin katı antitezleri olarak dururlar. Bu düşünce tarzının ilk bakışta bize son derece akla yatkın gözükmesi, sağduyunun düşünce tarzı olmasından ötürüdür. Ancak, kendi dört

duvarının çevrelediği rahat alanında kaldığı müddetçe saygın bir arkadaş olan sağlıklı sağduyu, bilimsel araştırmanın engin dünyasına girer girmez en harika maceralara adım atmış olur. Boyutu irdelenen konunun mizacına göre değişen alanlarda haklı çıkarılabilir ve hatta zorunlu gözüken metafiziksel bakış tarzı er ya da geç sınırlarına ulaşır; bu noktadan sonra tek taraflı, sınırlı, soyut bir hâle gelir ve çözümü olmayan çelişkiler içinde yolunu kaybeder.

Bunun nedeni, tekil şeyleri birbirlerinden ayrı olarak ele alırken onlar arasındaki bağlantıları gözden kaçırmasıdır; onların varlıklarını dikkatle incelemeye dalmışken oluşlarını ve yok oluşlarını unutur; durgun hâllerine bakarken hareketlerini hesaba katmaz, çünkü ağaçlara bakmaktan ormanı göremez (New York: International Publishers, tarihsiz, s. 27-28).

Anti-Dühring'ten yapacağım ikinci alıntı, çalışmanın kitap olarak basılmasından yedi yıl sonra 1885 baskısı için kaleme alınan Önsöz'den:

Modern teorik doğa bilimine sınırlı ve metafiziksel niteliğini kazandıran şey, uzlaştırılamaz ve çözümsüz oldukları ileri sürülen taban tabana zıt karşıtlıklar, zorla sabitlenmiş ayrım çizgileri ve sınıflar arasındaki ayrımlardır. Bu karşıtlıklarla ayrımların, doğada bulunmakla birlikte ancak göreceli bir geçerliliğe sahip olduklarının; öte yandan tahayyül edilen değişmezliklerinin ve mutlaklıklarının, doğaya yalnızca zihinlerimiz tarafından yüklendiğinin farkına varmak: işte doğanın diyalektik bir şekilde kavranmasının özü (adı geçen eser [a.g.e.], s. 19).

Engels'in bu sözlerine, okuyup incelemenizi teşvik etmenin dışında iki sebepten ötürü burada yer verdim. Birincisi, bu alıntıların, Marx ya da Engels'in temel düşünme ve dünyayı algılama biçimini gösteren en açık ve belki de en fazla ihmal edilmiş açıklamalar olduğuna inanıyorum. İkincisi, Engels'in, mizacını ve sınırlarını böylesine açık bir biçimde teşhir ettiği metafiziksel düşünce tarzının günümüzde Marksizmi istila etmiş olması canımı sıkıyor. Eğer bu istilayla etkili bir biçimde mücadele edilecekse (ki edilmesi gerektiğine inanıyorum), bu mücadele metafiziksel düşünce tarzının şu ya da bu şekildeki tezahürlerini eleştirmek yoluyla yapılamaz; sorunun köküne inmek, Marksizmin temel ilkelerinin nasıl ihmal edildiğine ya da çarpıtıldığına bakmak gerekiyor.

Bir örnek vererek açıklamaya çalışayım. Giderek büyüyen Marksist yazında "üretim tarzı" kavramının fetişleştirildiğini söylemek sanırım abartı olmayacaktır. Kavramın kendisine hiçbir itirazım yok. Aksine, tarihsel araştırmanın bir aracı olarak dikkatle kullanıldığında genellikle yararlı olabileceğini düşünüyorum. Bu, Engels'in deyişiyle ifade edecek olursak, kavramın dayandığı "ayrımlar"ın aslında (toplumun ve tarihinin de ayrılmaz birer parçası oldukları) "doğada bulunduğu"nun, ama "ancak göreceli bir geçerliliğe" sahip olduğunun; yani bazı zamanlarda ve yerlerde

oldukça geçerliyken, bazılarında daha az geçerli olduğunun, bazılarında ise hiç geçerli olmadığının farkına varılmasını gerektirir. Bunlar, kavramın kendisine başvurularak değil de, yapılan irdelemeye ve analize dayanarak saptanabilecek konulardır.

Aksine bugünlerde bize sunulan şeyse, çeşitli şekillerde bir araya getirilip düzenlenmiş olmakla birlikte beğendiğini seç türü bir üretim tarzları açık büfesinden oluşan; Engels'in sözleriyle "tahayyül edilen değişmezliklerinin ve mutlaklıklarının, doğaya yalnızca zihinlerimiz tarafından yüklendiği" bir tarih anlayışı. Bu değişmezlik ve mutlaklık özellikleri zaman zaman öyle aşırı noktalara götürülüyor ki!

Bütün üretim tarzlarının aynı yapıya sahip olduğu ve toplumla ilişkilerinin aynı olduğu düşünülüyor. Üretim tarzları etkileşim içindeki iki parçadan oluşuyorlar: Üretici güçler ve üretim ilişkileri. Bu ikisi bir arada altyapıyı oluşturuyorlar; yönetimi, yasaları, dini, kültür ve sanatı, eğitim ve fikirleri, kısacası altyapıda zaten içerilmemiş olan her şeyi kapsayan üstyapı bu altyapıya dayanıyor. Üretim tarzları elbette durağan yapılar değiller, ancak keyfi ya da gelişigüzel şekilde de değişmiyorlar. Neyse ki, hepsinin oldukça benzer biçimde işlemesi, tarihte neler olduğunu anlamak isteyenlerin işini kolaylaştırıyor. Normal işleyen bir üretim tarzında, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında bir

mütekabiliyet vardır: Üretim ilişkileri üretici güçlerin gelişmesini teşvik ediyor. Ancak, zamanla üretici güçlerin gerisinde kalan üretim ilişkileri, teşvik edici özelliğini kaybederek âdeta gelişmeyi köstekleyen bir pranga hâline geliyor. Böylece, üretim ilişkilerini ve bu ilişkilerle birlikte bizzat üretim tarzını da dönüştüren bir devrim dönemi başlamış oluyor. Yeni altyapıyla birlikte üstyapı da daha az ya da daha hızlı bir şekilde dönüşüm geçiriyor ve döngü yeni baştan başlıyor.

Tarihin anlaşılmasında kullanılan ve her yerde geçerli gibi gözüken şema işte böyle bir şey. Değişimin başlama noktası, yönü ve yolları ayrıntılarıyla çiziliyor; süreci hızlandıracak ve karşılaşılan pürüzleri giderecek, verili bir üretim tarzının gelişiminin farklı aşamalarında kullanılabilecek farklı beşeri müdahaleler için uygun noktalar az ya da çok açıkça belirleniyor. Bu düşünce tarzının Marksist kuşaklar için böylesine büyük bir cazibe kaynağı olmasına, neredeyse herkesin par excellence* bir devrimci dönem olduğuna inandığı günümüzde hiç durmaksızın kendine yeni taraftarlar bulmasına şaşmamak gerek.

Cazibesine karşın bunun gerçekten de Marksist bir düşünce tarzı olup olmadığını sorgulamalıyız. Bu anlayışın kökeninde, Marx ile Engels'in bir yerde ama sadece bir yerde, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine*

* (Latince) eşsiz, mükemmel -*çev.*

*Katkı** (1859) isimli yapıtının kısa Önsöz'ünde yazdıkları yatıyor. Bilimsel bir teoriyi açıklama amacı taşımayan bu Önsöz, okurların kitabı ve hangi bakış açısıyla yazıldığını anlamalarına yardımcı olacak bilgiler veriyordu. Bu bilgilerin çoğu otobiyografik nitelikteydi; yazarın araştırmalarında kitabın konusu olan ekonomi politiğe nasıl odaklandığını açıklayan bazı bilgiler. Bu bilgiler, "bir kez ulaşıldıktan sonra, incelemelerimde yol gösterici ilke olma işlevini gören genel bir sonucu" doğurur. Ardından, yukarıda kabataslak resmettiğimiz (üretici güçler ve üretim ilişkileri, altyapı ve üstyapı, devrimci dönüşümler) şemasının son derece genel hatlarıyla yapılmış bir sergilemesi yer alır. "Genel sonuç", Marx'ın düşüncesinde şüphesiz birbiriyle yakından bağlantılı olan, ancak o günden bugüne tarihin pek desteklemediği iki konuyla ilgili spekülasyonlarla sona erer: (1) "Bir toplumsal sistem", der Marx, "içerebildiği tüm üretici güçler gelişmeden önce asla yok olmaz; maddi koşullar eski toplumun rahminde olgunlaşmadan önce yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri asla ortaya çıkamaz". (2) "Ana hatlarıyla bakıldığında, Asya, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumun iktisadi sisteminin giderek ileriye doğru giden dönemleri olarak nitelendirilebilirler. Burjuva üretim ilişkileri, toplumsal üretim sürecinin en son

* *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1970 -*çev.*

karşıtlık içeren biçimidir...; ama burjuva toplumunun rahminde gelişen üretici güçler aynı zamanda bu karşıtlığı çözüme kavuşturacak maddi koşulları yaratırlar. Dolayısıyla, bu toplumsal sistemle birlikte insan toplumunun tarih öncesi sona ermiş olur"

Genel hatlarıyla formüle edilmiş bazı ifadeleri öne çıkarmak yerine Önsöz'ü bir bütün olarak ve bağlamı içinde inceleyecek olursak, Marx'ın genel olarak tarihten değil, kapitalizmden bahsettiği yanılgıya yer bırakmayacak bir açıklıkla görülecektir. Ekonomi politik elbette kapitalizmin ekonomi politiği demekti: Marx bu ifadeyi her zaman bu anlamda kullanmıştır. Bu nedenle, Marx'ın "genel sonucu"na yol açan diğer toplum biçimlerinin değil, sadece kapitalizmin incelenmesiydi. Üretici güçler/üretim ilişkileri ve altyapı/üstyapı şeması açıktır ki Marx'ın, kökenleri, gelişimi ve tahmin edilen geleceği dahil olmak üzere kapitalizmi incelemesinden ortaya çıkmıştır. Büyüyen üretici güçlerle uyumsuz hâle gelmiş üretim ilişkilerini dönüştürecek devrim şüphesiz ki hem burjuva devrimine, hem de Marx'ın gerçekleşeceğinden emin olduğu proleter devrime atıfta bulunuyordu. Asya, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzlarını, "toplumun iktisadi sisteminin giderek ileriye doğru giden dönemleri" olarak sıralayan tek bir cümlenin buraya eklenmesi bu yorumla çelişmez. Bu cümlenin buradaki anlamı kapitalizmin, uzunca bir "karşıtlık içeren" top-

lum biçimleri silsilesinde (ve Marx'a göre bu silsilenin en sonunda) yer aldığını vurgulamaktı. Marx'ın, Asya toplumlarıyla ilgili -Hindistanlı Marksist tarihçi Bipan Chandra'nın sözleriyle Asya toplumunu "kendi içinde değişmesi mümkün olmayan, durgun ve değişmez bir toplum" olarak değerlendirdiği- (hatalı) görüşünü tam da *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın şekillenmekte olduğu 1850'lerde benimsemiş olması, kapitalizme özgü işleyiş yapısını ve tarzını daha önceki toplumlara uygulamak gibi bir düşüncesinin olmadığının kesin bir kanıtıdır. Hem bu görüşü, hem de *Katkı*'nın Önsöz kısmında ileri sürülen şemanın evrensel uygulanabilir olduğu inancını aynı anda savunmak mümkün olamazdı. Ayrıca, Marx ile Engels ne başka bir yerde bu şemayı ayrıntılı olarak açıklamışlardır, ne de kapitalizm öncesi toplumları anlamak için bu şemayı kullanmaya kalkışmışlardır. Bunu yapmaya çalışanlar daha sonraki Marksistlerdir: Bunu da yaptıklarının Marksist tarih yorumunun mantıksal bir doğal sonucu olmasından ötürü değil, kendilerine özgü sebep ve amaçlarla yapmışlardır.

Kapitalizm sonrası toplumlar sorununa geldiğimiz zaman bu konuya tekrar ele alacağız. Bu arada, herhangi bir yanlış anlamaya yol açmamak amacıyla *kapitalizme uygulandığı hâliyle* Önsöz'de anlatılan şemanın faydalı içgörüler sunabileceğine ve anlayışımıza katkıda bulunabileceğine inandığımı sözlerime eklemek istiyorum.

Kapitalizmde diye vurgulamamın sebebi, diğer toplum biçimlerinin aksine kapitalizm koşullarında altyapının üstyapıdan ayrılmasının ve değişimin asli kaynağının altyapıda olmasının, kökleşmiş ve elle tutulur bir gerçekliğe, yani ağırlıklı olarak meta üreten bir ekonominin plansız ve kontrolsüz niteliğine tekabül etmesidir. Ayrıca, üretici güçler (üretim araçları, teknoloji ve işçiler) ile üretim ilişkileri (sermayenin, özel mülkiyet sisteminin güvencesi altında üretim süreci üzerinde mutlak hâkimiyet kurması) arasındaki ayrım herkesçe görülebilir. Kapitalist döneme ayırt edici özelliğini kazandıran büyük değişikliklerin, yaşanan bir dizi teknolojik devrimden kaynaklandığını söylemek için derin bir tarih bilgisine gerek yoktur. Keza, ekonomiden kaynaklanan bu değişimlerin, yönetim ve hukuk, felsefe ve din, kültür ve sanat gibi diğer alanlara, yani kısacası üstyapıyı oluşturduğu düşünülen her şeye iyi kötü hızla yayıldığını da kimse inkâr etmeyecektir.

Dolayısıyla, kapitalizm örneğine uygulandığı hâliyle Önsöz'deki şema kesinlikle keyfi ya da yapay bir şey değildir (zaten bu örnekten hareketle türetilmişti). Ancak bu şemanın, tarihsel materyalizmin her yerde ve her zaman geçerli "yasaları"nı içerdiğini düşünmenin büyük bir hata olduğuna inanıyorum. Tarihsel materyalizmin özü, her toplumun tükettiğini üretmek zorunda olduğunu; kendini yeniden üretmek, yaşamını sürdürebilmek ve toplumun ayırt edilebilir bir tarihsel varlık olarak

tanımlanmasını sağlayan sonsuz sayıdaki faaliyetin gerçekleştirilebilmesi için tüketmek zorunda olduğunu ifade eder. Bu nedenle üretim evrensel ve özgün bir anlamda temeldir. Tarihin anlaşılmasını amaçlayan bilimsel yaklaşımlar üretimi başlangıç noktası almalıdırlar. Belli bir zamanda ve belli bir yerdeki mevcut üretim olanaklarının, belirli bir toplumun fiilen yapabilecekleri üzerinde (her ne kadar kesinkes değişmez olmasa da) dar sınırlamalar ve kısıtlar oluşturduğu da aşikârdır.*

Ancak, her toplumda (ya da tercihinize göre üretim tarzında) aralıksız sürmekte olan değişim süreçleri söz konusu olduğunda (ki bunlar kimi zaman neredeyse hissedilemeyecek kadar yavaş olabilir), bu süreçlerin, Önsöz'deki şemada öngörüldüğü üzere köklerinin üretim alanında olması gerektiğini ya da itici güçlerini bu alandan aldıklarını varsaymak için hiçbir *a priori*** sebep yoktur. Marx ile Engels'in *Alman İdeolojisi*'nde yazdıkları gibi:

---

* Bunun, başta Fransız felsefeci Louis Althusser ve takipçileri olmak üzere bazı Marksistlerin kendilerine özgü tarihsel materyalizm anlayışlarında ayrıcalıklı bir konum atfettikleri "son kertede belirleyici olma" kavramının mantıksal özünü meydana getirdiğini düşünüyorum. Bence, ekseriyetle olumsuz türde bir belirleyicilik olması nedeniyle, son kertede hâkim olduğu söylenen bu belirleyicilik neyin olmadığından ayrı olarak neyin olduğunun açıklanması bakımından pek az değer taşımaktadır. "Son kertede belirleyiciliğin", bu kavramı eleştiri süzgecinden geçirmeden kullanan uygulayıcıların ellerinde ciddi bir analizin önünü açmaktan ziyade bunu tamamen engelleyecek bir formüle, bir sözde açıklamaya dönüşmesi tehlikesi bulunmaktadır.

** (Latince) önsel, görgül dayanağı olmayan *–çev.*

> Belirli bir şekilde üretici faaliyette bulunan belirli bireylerin, belirli toplumsal ve siyasi ilişkilere katıldıkları bir olgudur. *Ampirik [görgül] gözlem, toplumsal ve siyasi yapı ile üretim arasındaki bağlantıyı, her ayrı durumda, herhangi bir gizemleştirme ve spekülasyon olmaksızın, ampirik olarak ortaya koymalıdır* (Gözden geçirilmiş 3. baskı, Moskova: Progress Publishers, 1976, s. 41, vurgular bana ait).

Philip Corrigan, Harvie Ramsay ve Derek Sayer'in *Sosyalist İnşa ve Marksist Teori* [Socialist Construction and Marxist Theory] isimli kitapta geliştirdikleri bu çarpıcı formülasyon dikkatimi çekmişti. Yazarlar yerinde bir sonucu ulaşıyorlar:

> Bu öncülden hareketle Marksizm, klasik altyapı/üstyapı anlayışıyla karşılaştırılabilir, "toplumsal ve siyasi yapı ile üretim arasındaki bağlantı"ya dair *hiçbir* genel bir teori ileri süremez. Çünkü böyle bir teori ya *a priori* ya da tümevarımsal bir genellemeyi içermelidir (Marx, öncelikle bu bağlantıyı "ampirik olarak" saptamamız gerektiğini söyleyerek, sonra da bunu "her ayrı durum" için yapmamız gerektiğini bize hatırlatarak böyle bir genellemenin olabilirliğini reddeder) (New York: Monthly Review Press, 1978, s. 6).

Önsöz'deki şemayı, benim burada yaptığım gibi genel bir tarih yasasının ifadesi olarak değil de, kapitalizm *durumunun tek başına* incelenmesinden *ampirik olarak* türetilmiş bulguların kısa bir özeti olarak yorumladığımız takdirde, şema ile yukarıda alıntıladı-

ğım görüş arasında elbette herhangi bir çelişki yoktur. Tüm kısa özetler gibi bu da tabiatıyla aşırı basitleştirilmiştir: Kapitalizmin incelenmesinde kullanılabilecek faydalı bir genel çerçeve sunmakla birlikte kesinlikle katı ya da şaşmaz bir formül sunmaz. Yazılarında altyapı/üstyapı ortodoksluğunun izlerine neredeyse hiç rastlanmaması, Marx ile Engels'in de meseleyi böyle kavramış olduklarını yeterince ortaya koymaktadır.

Engels'in, Marx'ın ölümünden sonra genç Alman yandaşlarına (Conrad Schmidt, Bloch, Mehring, Starkenburg) yazdığı ünlü mektupları da aynı şekilde yorumlamalıyız. Bu mektuplar ekseriyetle iktisadi faktörün tarihsel materyalizmdeki rolüne dair soruları; tarihsel materyalizmi bir çeşit iktisadi determinizme [*belirlemecilik*] dönüştürmeye yönelik (bugün de varlığını sürdüren) güçlü bir eğilimi yansıtan soruları cevaplamak için yazılmışlardı. Engels, ortaya çıkması için uygun bir zeminin var olduğunu inkâr etmemekle birlikte bu eğilime karşı çıkıyordu:

> Genç yazarların iktisadi yana hak ettiğinden daha fazla önem vermelerinin sorumluluğu kısmen Marx ile bana ait. Bu temel ilkenin varlığını inkâr eden rakiplerimiz karşısında bu ilkeye vurgu yapmak zorundaydık ve etkileşime dahil olan diğer öğelerin hak ettikleri yeri almalarına izin verecek zamana, yere ve olanağa her zaman sahip değildik. Ama tarihin bir bölümünün sunulması, yani pratik bir uygulama söz

konusu olduğunda, bu farklı bir meseleydi ve burada hataya yer yoktu (Engels'in Bloch'a mektubu, 21 Eylül 1890).

Engels'in bu mektuplardaki bazı formülasyonlarının, "etkileşim"deki iktisat dışı öğelerin değişimin özünden ziyade biçimini ve zamanlamasını etkilediğini akla getirdiği, dolayısıyla iktisadi determinizme oldukça yakın bir "son kertede belirleyici olma" doktrinini [*öğreti*] destekler nitelikte olduğu doğrudur. Öte yandan bu formülasyonları, Engels'in Bloch'a yazdığı mektuptan alıntıladığımız kısımda bahsettiği iktisadi etkeni aşırı vurgulama eğiliminin tam olarak üstesinden gelememiş olduğunun bir işareti olarak yorumlamak da mümkündür. Etkileşim ilkesi kabul edildiği zaman, iktisat dışı öğelerin iktisadi olanlar tarafından (ya da üstyapının altyapı tarafından) belirlendiği bir genel yasadan kurtulmak artık mümkün olmaz. Sorun, Marx ile Engels'in *Alman İdeolojisi*'nde zaten ortaya koymuş oldukları bir soruna dönüşür: "Toplumsal ve siyasi yapı ile üretim arasındaki bağlantı{nın} her ayrı durumda ampirik olarak gözlemlenmesi" Bu, ampirik bir temelin kurulabileceği genellemelerin olabilirliğini yadsımaz, ancak her yerde ve her zaman geçerli tarih yasalarını kesin olarak yadsıdığı şüphesizdir.

2

KAPİTALİZMİN ÇELİŞKİLERİ

Kapitalizmi ele alacağım bu bölüme, son yıllarda Marksist teorinin bu alanda önemli gelişmeler kaydettiğini belirterek başlamak istiyorum. Bu gelişmelerin henüz tam anlamıyla özümlenmemiş olduğunu da belirtmek gerekiyor. Hatta, kapsam ve önemlerinin ders kitaplarına henüz pek nüfuz etmediği de söylenebilir. Ders kitaplarında genellikle Marx'ın *Kapital*'inden* seçilmiş bölümlerin özetlenerek öğretildiğini görüyoruz. Marksizme en iyi girişin her zaman *Kapital*'in kendisiyle olacağı düşünüldüğünde aslında bu o kadar kötü bir şey değil. Ancak, kapitalizm, geçtiğimiz yüz yıllık dönemde büyük değişimler geçirmiş ve yayılmıştır. Kapitalizmin analiz edilmesinde, Marx'ın açıkladığı teoriye gerekli ilaveler yapılmalı; bu gelişmelerin yanı sıra yüzyıl boyunca yapılan araştırmaların sağladığı muazzam bilgi birikimi de hesaba katılarak, teori

* *Kapital*, çev. Alaattin Bilgili, Sol Yayınları -*çev.*

bir ölçüde değiştirilmeli ve düzeltilmelidir. Bu derste ve bir sonraki derste, Schumpeter'in hep söylediği gibi biraz gözümüzü karartarak, genel Marksist kapitalizm teorisinin 20. yüzyılın son çeyreğindeki ana çizgilerini kabataslak resmetmeye çalışacağım.

Meta kullanmak için değil, satılmak için üretilen bir şeydir; bir mal ya da hizmettir. En ilkel toplumlardan başlayarak tüm toplumlarda şu ya da bu ölçüde meta üretiminin varlığına rastlanır, ancak hâkim üretim tarzı hâline gelmesi kapitalizmle birlikte olmuştur. Keza, emek gücünün, yani işçinin faydalı emek icra etme kapasitesinin bir meta hâline gelmesinin istisnai olmaktan çıkıp genelleşmesi kapitalizm koşullarında olmuştur. İşçiler, mal ve hizmetleri kendileri namına (yani doğrudan tüketmek ya da pazarda satmak amacıyla) üretmek için gerek duydukları üretim araçları ile malzemelerine sahip olsaydılar, faydalı emek icra etme kapasitelerini başkalarına satmayacaklardı. Buradan da anlaşılıyor ki kapitalizmin varlığı, toplumsal ilişkilerin yapısında hâlihazırda büyük ve sarsıcı bir çalkantının yaşanmış olduğuna işaret eder. Başta köylüler olmak üzere üreticiler yerlerinden edilmiş, geçimlerini sağlamak için kullandıkları geleneksel üretim araçlarından koparılmış, hayatta kalmak ve soylarını sürdürmek için emek güçlerini satmak zorunda bırakılmışlardır. Bunun gerçekleşebilmesi için üretim araçlarına sahip

olan, pazarda satılacak metaların üretilmesi sürecinde kullanılacak emek gücü ile malzemeleri satın alabilecek kadar sermayesi ya da parası olan başka bir sınıfın da var olması gerekir. Bu nedenle kapitalizm, büyük ve hemen hemen eşzamanlı iki tarihsel sürecin peşinden ortaya çıkar: Bir yanda mülksüz işçi sınıfının, öte yanda ise mülk sahibi kapitalist sınıfın oluşumu (ilk sınıfın mülksüz, ikincisinin ise mülk sahibi olması, kapitalizmin varoluşu açısından en az işçilerle kapitalistler kadar elzem olan baskıcı bir devletin mevcudiyetini mantıken gerekli kılar).

Bu ikiz sınıflaşma [*sınıf formasyonu*] süreçlerine Marx "ilk birikim" demişti. Marx'ın ilk birikimi klasik Batı Avrupa'yı temel alarak açıklamış ve analiz etmiş olmasının, ilk birikimin bu bölgede ortaya çıkmasının benzeri olmayan tarihsel bir deneyim olmadığı gerçeğini bulandırmasına izin vermemeliyiz. Kapitalizm yerküre üzerinde nerede ve ne zaman ortaya çıkmışsa, öncesinde mutlaka bir ilk birikim süreci yaşanmış ve kapitalizme eşlik etmiştir (ilk birikim süreçleri arasında önemli farklılıklar olabilir, ancak bunlar özü itibariyle daima özdeştirler). Bu, 16. yüzyıldan itibaren dünya tarihinin anlaşılmasında büyük bir önem taşımaktadır.

Sermayeyi anlamadan kapitalizmi anlamak mümkün değildir. Bu saptama, yüz yıl önce olduğu gibi bu-

gün de; ulusal ya da küresel ölçekli bir kapitalizm için olduğu kadar yerel ya da bölgesel bir kapitalizm için de doğrudur. Bu noktada, Marx'ın *Kapital*'in I. cildinde sunduğu teorik açıklama geçerliliğini bugün de korumaktadır ve yapılan girişimler bunun ötesine geçememiştir. Bu dersteki amacımız doğrultusunda mümkün olduğunca kısa bir özetle yetineceğiz.

Marx'ın izinden giderek, kendi üretim araçlarına sahip olan üreticilerin benzer konumdaki diğer üreticilerle ürünlerini değiştirmek suretiyle ihtiyaçlarını karşıladıkları basit meta üretiminin dolaşım süreci ile üretim araçlarının kapitalistlerin mülkiyetinde olduğu kapitalist üretimin dolaşım sürecini karşılaştıralım. Basit meta üretiminde üretici, pazara götürdüğü metayı (M) satarak karşılığında para (P) alır ve bu parayla da ailesinin gereksinimlerini karşılamak için ihtiyaç duyduğu diğer malları (M) satın alır. Simgelerle göstermek gerekirse bu süreci M-P-M formülüyle ifade edebiliriz: İlk M simgesi üreticinin sattığı özgül metayı, P simgesi üreticinin karşılığında aldığı parayı ve ikinci M simgesi ise üreticinin parayla satın aldığı faydalı metaları temsil eder. Burada, her ne kadar bağlantı dolaylı da olsa, üretimin kullanmak amacıyla yapıldığı bir üretim sisteminden bahsettiğimiz açıktır: Üreticiler kendi ürettikleri ürünleri kullanmazlar (ya da en azından tamamını kullanmazlar), ama aynı zamanda

zenginliklerini arttırmak için değil, ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yaparlar.

Üretimi yapanların üretim araçlarına sahip olmadıkları bir toplum olan kapitalizme geldiğimizde işler tamamen değişir. Üretim sürecini başlatıp idare etme gücü olmayan bu insanlar, üretim araçlarına sahip olmaları nedeniyle üretim süreçlerini denetimleri altında tutan kapitalistlere emek güçlerini satmak zorundadırlar. Kapitalizmde, M-P-M şeklindeki temel formül "tersiyle", yani P-M-P ile değiştirilmelidir. Üretim sürecini başlatan kapitalistin elinde para (P) vardır. Kapitalist bu parayla, üretim süreci aracılığıyla satışa hazır mamul metalara dönüştürülen üretim araçları ile emek gücünden oluşan metaları (M) satın alır. Satış işlemi tamamlandığında kapitalistin elinde yine para (P) kalır: Devre tamamlanmıştır. Bu anlattıklarımızdan M-P-M devresine kapitalizmde rastlanmadığı ya da bunun kapitalizmle ilgisinin olmadığı gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Kapitalizm koşullarında kapitalistin satın aldığı emek gücü metası kapitalistler tarafından üretilmez, aksine işçi sınıfı hane halkı içinde üretilir ve bir kullanım değeri olarak sahibi işçilerdir. Ancak üretim araçlarından mahrum olmaları yüzünden bu kullanım değerini, yaşamlarını ve soylarını sürdürmek için gereksinim duydukları şeylere dönüştüremezler. Bu nedenle emek güçlerini, para (P) karşılığında kapi-

talistlere sattıkları bir meta (M) gibi görmek zorunda kalırlar. Aldıkları bu parayı, kendileri açısından daha fazla kullanım değerine sahip olan diğer metaları (M) satın almakta kullanırlar. Bu süreç, basit meta üretimini nitelendiren M-P-M devresiyle biçimsel olarak özdeştir. Ancak arada şöyle bir fark bulunmaktadır: Basit meta üretiminde emekçiler, para karşılığında satacakları metaları üretmek için kendi emek güçleri ile üretim araçlarını kullanırlarken, kapitalizmde ise emek güçlerini para karşılığında doğrudan kapitalistlere satarlar.

M-P-M devresi söz konusu olduğunda, ilk ve son terimler nicelik olarak birbirine eşit, yani aynı değişim değerine sahip olabilirler –normalde de öyle olması beklenir. İşlemin mantıksal gerekçesi değişim değeri alanında değil, kullanım değeri alanında yatar: Basit meta üreticileri açısından sondaki M'nin baştaki M'den daha büyük bir kullanım değeri vardır ve davranışlarını yönlendiren şey işte kullanım değerindeki bu artıştır. P-M-P örneğinde böyle bir şey söz konusu değildir. İlk ve son terimler, niceliksel açıdan homojen [*türdeş*] olan ve kendi başına herhangi bir kullanım değeri olmayan paradır. İki P teriminin niceliksel açıdan da eşit olmaları hâlinde işlemin hiçbir mantıksal gerekçesi olmayacaktır: Hiçbir kapitalist, parasını kullanarak sonunda başlangıçta sahip olduğuyla aynı miktarda para elde edeceği bir üretim süreci düzenlemez. Bu nedenle,

formülü P-M-P' olarak yeniden yazabiliriz (burada P' = P + ΔP olacaktır). ΔP, daha fazla parayı ya da Marx'ın deyişiyle artık değeri (*Mehrwert*) temsil eder.

Daha fazla ilerlemeden önce bu artık değerin nereden geldiğine bakalım. Marx bu soruya şöyle yanıt vermişti (yanıtında, başta David Ricardo olmak üzere öncülüğünü klasik iktisatçıların yaptığı mantık silsilesini takip ediyordu): Çalışma saati cinsinden ölçülen emek gücü değeri (bunu işçilerin geçim araçlarının değeriyle özdeşleştiriyordu), işçilerin yine çalışma saati cinsinden ölçülen ürettiklerinden daha azdır. Başka bir biçimde ifade edecek olursak, iş gününün bir kısmında işçilerin tükettikleri şeylerin değeri geri ödenirken, geri kalanında artık değer üretilir. Eğer iş günü 10 saat uzunluğundaysa ve işçilerin günlük tüketimlerine eşit olacak kadar değer üretmeleri 5 saatlerini alıyorsa, bu durumda işçiler kapitalist için 5 saatlik bir artık değer üretmiş olurlar. İlk 5 saate "gerekli emek", ikinci 5 saate ise "artık emek" diyen Marx, artık emeğin gerekli emeğe oranına "sömürü oranı" (bu örnekte yüzde 100) ya da değere dönüştürüldüğündeki hâliyle "artık değer oranı" demişti. Diğer her şey aynıyken iş gününün uzunluğu arttığında işçilerin kapitalist için daha fazla artık değer ürettiğine ve artık değer oranının yükseldiğine dikkat ediniz. Marx buna "mutlak artık değer" üretimi ismini vermişti. Öte yandan yine diğer her

şeyin aynı kaldığını varsayarak, makinelerin kullanılmaya başlanması, iş sürecinin yeniden düzenlenmesi, çalışma temposunun arttırılması gibi yollarla işçilerin üretkenliği arttırılırsa, işçilerin geçimlerini sağlayacak üretimi gerçekleştirmek için harcamaları gereken zaman azalacak ve iş gününün gerekli emeğe ayrılan kısmı küçülürken, artık değer üretimine ayrılan kısmı büyüyecektir. Artık değer oranı yine yükselecektir. Marx buna "göreli artık değer" üretimi ismini vermişti.

Burada bir parantez açarak, emek değer teorisinden türetilen artık değer, artık değer oranı, mutlak ve göreli artık değer kavramların Marx'ın kapitalizmi, neoklasik iktisat teorisinde olduğu gibi değişim ilişkilerinden oluşan durağan bir sistem olarak değil de, *tarihsel bir süreç* olarak görmesini sağlayan çerçeveyi oluşturduğunu belirtmek istiyorum. Kapitalizmin ilk dönemleri, yağmacılığın ve şiddetin yol açtığı bir kaos ortamı (ya da yalnızca kaostan ibaret) olarak görülmemelidir. Hem ayırt edici özellikleriyle kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması, hem de yeni sınıflı toplum biçiminin temel sömürü ilişkisi olan sermaye-ücretli emek ilişkisinin derebeyi-serf ilişkisinin yerini alması yine bu dönemde olmuştur. Gerekli emek/artık emek ikili karşıtlığı, dolayısıyla da zımni bir sömürü oranı bütün sınıflı toplumlarda vardır, ancak sömürü oranının kendisini artık değer oranı olarak ifade etmesiyle bu durumun

değer biçimini alması yalnızca kapitalizmde söz konusudur. Marx'ın kapitalizmin tarihini bu kadar başarıyla kavramasını sağlayan hayati öneme sahip değişken, günümüzde bazı Marksistlerin inandıklarının aksine kâr oranı *değil*, artık değer oranıdır.

Marx artık değeri, (artık değer *oranı* olmaksızın hiçbir anlamı olmayacak) mutlak artık değer ve göreli artık değer olarak iki kısma ayırarak, kapitalist gelişme sürecinin en başından itibaren tam kalbinde yer alan ve neoklasik iktisadın varlığını görmezden geldiği ya da inkâr ettiği sınıf mücadelelerinin anatomisini açığa çıkarabilmişti. Marx, mutlak artık değeri ele aldığı *Kapital*'in I. cildinin 3. kısmında, iş gününün uzunluğuyla ilgili tarihe geçmiş mücadeleleri analiz ediyordu. Marx'ın zamanında ileri kapitalist ülkelerde bu mücadeleler tüm şiddetiyle sürüyordu ve günümüzde de az gelişmiş ülkelerin pek çoğunda hâlâ bu uğurda mücadele verilmesi gerekiyor. Göreli artık değeri ele aldığı ve iktisat tarihi yazınının kesinlikle en büyük şaheseri olan 4. kısımda, emek sürecinin düzenlenmesinin geçirdiği evrimi ve makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla geliştirilmesini araştırıyordu.

Bu noktaları vurgulamamın iki sebebi var: Birincisi, Marksizmin en temel ilkelerinden biri olarak gördüğüm bir ilkenin, yani teorinin amacının gerçeğin analiz edilmesine (sosyal bilimlerde tarihin analiz edilme-

si anlamına gelir) kılavuzluk etmek olduğu ilkesinin mükemmel örnekleri olmaları. İkincisi, değer teorisinin Marksçı kapitalizm analizinde hiçbir biçimde asli bir öneminin olmadığını ve artık değer oranı yerine kâr oranının temel kavram olması gerektiğini savunan Joan Robinson ve Ian Steedman gibilerinin iddialarının kesin olarak çürütülmesini sağlamaları.* Bu duruşun benimsenmesinin, kapitalizmin iç yapısını ve tarihini anlamakta kullanılabilecek vazgeçilmez bir aracın ziyan edilmesi anlamına geldiğini düşünüyorum.

Artık P-M-P' formülünün simgelediği kapitalist dolaşım sürecinin analizine geri dönebiliriz. Bu formül, belli bir süre zarfında, sözgelimi bir yıl içinde olup bitenlerden bahseder: Yılın başında P sarf eden kapitalistin elinde yıl sonunda P' olur. Ancak bu analizin sadece ilk adımıdır: Kapitalist, tek bir üretim çevriminin sonunda işletmesini kapatıp gitmez. İşletme, önceden bilinemeyecek bir süre boyunca bir çevrimden diğerine faaliyetlerini sürdürür ve genellikle kapitalist sahiplerinden çok daha uzun süre varlığını devam ettirir. Birinci yılın başında P kadar sermayesi olan ka-

* Bu duruşun en açık ifadesini Steedman'da görmek mümkün: "Kapitalist toplumların materyalist bir açıklamasını sunma projesinin Marx'ın değer büyüklüğü analizine *yalnızca* olumsuz anlamda, yani bu analize sadık kalmanın bahsettiğimiz açıklamanın geliştirilmesinin önündeki en önemli engel hâline gelmesi anlamında bağlı olduğunu söylersek sanırım hiç de abartmış olmayız" (Ian Steedman, *Sraffa'dan Sonra Marx* [Marx after Sraffa], Londra: New Left Books, 1978). Kitabın son cümlesi olan bu alıntı, çalışmanın vermek istediği mesajı gayet iyi özetliyor.

pitalist ikinci yıla P' ile başlar ve bu ilerleyen yıllarda P'', P''', P'''' olarak devam edip gider. Marx, sermayenin kendi kendini genişleten bir değer olduğunu söylerken bundan bahsetmektedir. Elbette her sermaye biriminin sonsuz büyüme idealini gerçekleştirmekte başarılı olduğu söylenemez: Birçoğu başarılı olamaz, daha şanslı ya da daha etkin olan rakipleri tarafından yutulur. Ancak bu durum, amansız "daha çok çaba gösterme" baskısını daha da şiddetlendirir. Kapitalistlerin hepsi birden daha çok çaba gösterdikçe de kapitalizmin özündeki genişleyen bir evren olma özelliği daha belirginleşir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde kapitalizm genişlemek *zorundadır*: Bunun alternatifi bazı liberal reformcuların inanmak istedikleri gibi sıfır büyüme değil, sancılı bir daralma ve derinleşen bir krizdir.

Şimdiye kadar kapitalist üretim ve dolaşım sürecinin çeşitli evreleri boyunca hiçbir pürüzle karşılaşmaksızın ilerlediğini; yani kapitalistlerin ihtiyaç duydukları türde emek gücü ile üretim aracını istedikleri miktarlarda satın alabildiklerini, üretim sürecinde hiçbir terslikle karşılaşmadıklarını ve ürettikleri mamul malları tam değerinden satabildiklerini varsaydık. Pratikte bu varsayımların ille de gerçekleşeceği söylenemez. Zaten kapitalizmin tarihinin son derece eşit olmayan ve sıklıkla krizlerle dolu karakteri, bu varsayımların farklı zamanlarda ve değişen derecelerde ihlal edilmesinden

kaynaklanır. Burada yine küçük bir parantez açarak dolaşım sürecini sekteye uğratabilecek ya da işlemez hâle getirebilecek bazı sebepleri kısaca inceleyelim.

Bu sebeplerden ilki emek gücü ile üretim araçlarının mevcudiyetiyle ilgilidir. Üretim araçları arzı, sistemin (Marx'ın "değer yasası" kavramı altında topladığı) kendi kendini düzenleyici mekanizmaları sayesinde halledilir genellikle. Başka bir deyişle kapitalistler, diğer kapitalistlerin gerek duydukları üretim araçlarını değerleri üzerinden üretip satmanın kendi yararlarına olduğunu keşfederler. Ancak bunun istisnaları, sıklıkla çok önemli olan istisnaları vardır. Bir ülkedeki kapitalistlerin, ham ya da yarı işlenmiş maddeler gibi üretim araçlarını başka bir siyasi yargının yetkisine tabi bir alandan elde etmek zorunda kalmaları bunun bir örneğidir. Bu durumda, üretim araçları temininin kesintiye uğraması tehlikesi her zaman hissedilir ve alıcı ülkenin kapitalistleri (elbette devletleriyle birlikte) üretimi yapan bölgeyi bir şekilde kontrol altında tutmanın yollarını aramaya başlarlar. Bu arayışın, kapitalist dönemde emperyalist yayılmanın en önemli itici güçlerinden birisi olduğu açıktır.

Emek gücü arzına geldiğimizde mesele biraz daha karmaşıklaşır. Emek gücü, değer yasasının emirleri uyarınca kapitalistlerce üretilen bir şey değildir. Arzın hızlı ya da sorun yaratmayacak bir biçimde talebe

uyum sağlamasını beklemek için herhangi bir *a priori* sebep yoktur. Bu nedenledir ki devletin, kölelerin ya da sözleşmeli işçilerin ithal edilmesi yoluyla kapitalizm öncesi ilişkilerin çözülüşünü hızlandırmaktan tutun, (II. Dünya Savaşından sonra Avrupa'ya çok sayıda "misafir işçi"nin göç etmesi örneğinde olduğu gibi) özgür ücretli emekçilerin göç etmelerinin teşvik edilip desteklenmesine kadar çeşitli amaçlarla tasarlanmış önlemlere başvurarak yaygın bir şekilde müdahalelerde bulunması kapitalizmin tarihi boyunca istisna olmayıp, aksine bir kural hâline gelmiştir. Batı Yarım Küre'nin neredeyse tamamen kapitalist dönemin ürünü olan etnik ve ırksal bileşimine şöyle bir bakacak olursak, bu etkenlerin modern dünyanın tarihinde ne kadar önemli bir rol oynadığını kolayca görebiliriz.

İkinci sebep, üretim sürecinde karşılaşılan aksaklıklarla ilgilidir. Mutlak ve göreli artık değeri ele alırken, sermaye ile emek arasındaki kökleşmiş çatışmaların merkezinin bizzat üretim süreci olduğunu zaten belirtmiştik. Biraz daha ileri giderek bu çatışmaların sıklıkla grevler, lokavtlar ve doğrudan şiddete başvurulması şeklinde açık mücadeleler olarak patlak vermesinin, üretim ve dolaşım süreçlerinde aksamalara yol açacağını söyleyebiliriz.

Sonuncu sebep, mamul malların satılmasıyla ya da Marx'ın ifadesiyle üretim sürecinde üretilen değerin

"gerçekleşmesi" [*realizasyon*] ile ilgilidir. Sorun, bireysel kapitalistin ürününü değerinden satamamasıyla ilgili değildir. İşlerin normal seyri sırasında kapitalist ürününü bazen değerinin üstünde, bazen de altında satar: Bu, değer yasasının işleyişinin sonucudur. Esas sorun, kapitalistlerin *genel olarak* ürünlerini değerinden satamamasıdır. Satabildikleri müddetçe dolaşım süreci pürüzsüzce devam eder, ama satamadıklarında klasik iktisatçıların mal bolluğu dedikleri durum ortaya çıkar: Üretim yavaşlar, kârlar düşer, işsizlik artar. Geçmişe uzanan deneyimlerimizden biliyoruz ki kapitalizmde sık sık yaşanan bu durum (Marx bunu ilk fark edenlerdendi), az çok düzenli çevrimlerin yanı sıra çevrimsel gerilemelerle genellikle çakışan daha uzun süreli iktisadi durgunluklarla kendisini gösterir.

Marx, iktisat yazılarında pek çok kez değindiği bu sorunları hiçbir yerde sistemli bir analize tabi tutmamıştır. Dolayısıyla takipçilerinin, Marx'ın teorisiyle ya da çalışmalarını detaylandıracak kadar yaşamış olsaydı geliştireceğini varsaydıkları teorisiyle ilgili farklı yorumlar öne sürmelerine şaşmamak gerekir. Burada, bu farklı yorumların bir değerlendirmesini yapmaya kalkışmayacağım. Bunun yerine, Marx'ın temel sermaye analizinden kaynaklandığına ve yaşadığımız döneme özgü kapitalist kriz biçimlerini anlamakta da kullanılabilecek en iyi temeli sunduğuna inandığım yönlerine

odaklanacağım. Uygun bir isimlendirmeyle aşırı birikim teorisi denilebilecek şeyden bahsediyorum.

Kapitalistlerin, ayrılmaz bir parçası oldukları sistemin mizacından ötürü birikim yapan kişiler olduklarını biliyoruz. Kapitalistlerin neden ve hangi anlamda aynı zamanda *aşırı* birikim yapan kişiler olduğu sorusunu cevaplamalıyız. Kapitalistlerin bilinçli ya da kasıtlı olarak aşırı birikim yaptıkları tabii ki söylenemez, ancak sermayelerini büyütmek için hiç durmaksızın çabalarken hiçbirisinin arzulamadığı ve aslında çıkarlarına tamamen ters düşen bir sonucu doğuracak şekilde hareket ederler.

Bu noktada, aşırı birikimin iki tezahürünü birbirinden ayırmamız gerekiyor. Bunlardan ilki uzun süreli iktisadi durgunluklar. Öteki ise tipik olarak birbirini izleyen toparlanma, patlama, kriz, durgunluk ve yeniden toparlanma evrelerinden geçen düzenli iş çevrimleri. İlki bir eğilim olarak her zaman mevcuttur, ancak tarihsel konjonktür olumluysa önlenebilir. İkincisi, en azından 19. yüzyılın başlarından itibaren sürekli etkili olmuştur. ABD Gayri Safi Milli Hasılasının (GSMH) neredeyse hiç artmadığı ve işsizlik oranının yüzde 15 ila 25 arasında seyrettiği sıradışı bir iktisadi durgunluğun yanı sıra (1929'da kriz, 1933'e kadar durgunluk, 1933-37 arasında toparlanma ve 1938-39'da yeniden baş gösteren durgunluktan oluşan) tam bir iş çevriminin

de yaşandığı 1930'lı yıllar belki de bu iki tezahürün çakışmasının en açık örneğiydi.

İş çevriminin hangi anlamda aşırı birikimin bir tezahürü olduğu söylenebilir? Ekonominin, hem üretim araçları üreten I. Kesimin hem de tüketim malları üreten II. Kesimin ürünlerine olan talebin düşük olması durumundan kurtularak, toparlanma evresine girmek üzere olduğunu varsayalım. İşsizlik yüksek, kâr ve faiz oranları düşük, para ve kredi boldur. Toparlanmanın itici gücü genellikle önceki durgunluk sırasında stokların erimiş olmasıdır. Stoklar belli bir noktaya gerilediğinde kapitalistler stokları yeniden arttırmanın gerekli olduğunu anlarlar. Bunun için her iki Kesimde de yeni işçilerin işe alınması ve üretimin arttırılması gerekir. İşsizler ordusu sayesinde ücretlerin artması yönünde herhangi bir baskıya yol açmaksızın yeni işçiler istihdam etmeye bir süre için devam edilebilir. Atıl kapasite kullanılmaya başlandığı için genel giderler artan sayıda üretim birimi arasında paylaştırılır ve kârlar hızla artmaya başlar.

İşte tam bu noktada aşırı birikim işin içine girer. Toparlanma süreci görece düşük bir düzeyden başladığı zaman kapitalistlerin, paylarına düşen (ve giderek artan) artık değeri I. ve II. Kesimlerin büyümeleri arasında sürdürülebilir bir dengeyi muhafaza edecek şekilde birikim yapmak ile kendi tüketimlerini arttırmak arasında

bölüştürmeleri teorik olarak her zaman olasıdır. Ancak bu teorik olasılığın tek ilgi çekici yanı, toparlanma koşulları altında kapitalistlerin aslında oldukça farklı bir biçimde hareket ettikleri gerçeği karşısında geçici bir avuntu sağlamasıdır. Kapitalistler, yeni ve kendi bakış açılarına göre olumlu şartlar hüküm sürerken bireysel sermayelerini olabildiğince arttırmakla ilgilenirler. Bu çaba, kârların artmaya devam etmesinin ve kredi almanın kolaylaşmasının desteklediği bir birikim patlamasını tetikler. Ancak, II. Kesimin çıktısına olan talep toplam üretimden daha yavaş artar. Dolayısıyla, I. Kesimin büyümesine orantısız miktarda yatırım ayrılır. Bu süreç uzunca bir süre kesintiye uğramaksızın devam edebilir, çünkü belli bir noktaya gelinceye değin I. Kesimin büyümesi kendi çıktısı için gereken talebi yaratır. Ancak er ya da geç iki Kesimin büyümesi arasındaki sürdürülemez bir orantısızlık baş gösterir ve birikim patlaması gitgide sönümlenmeye başlar. Başta ücretlerin ve faiz oranlarının yükselmesi olmak üzere yeni çelişkilerin gelişip, belli bir aşamada kâr oranının yanı sıra toplam kâr miktarını da azaltması tam da bu sırada gerçekleşir. Bu durum, birikim sürecinin devamlılığını aksatarak krize doğru gidişi hızlandırır ve çok geçmeden de çevrimin durgunluk evresini başlatır.

Bu muhakemeyi P-M-P' formülüne göre ifade edecek olursak, kapitalistlerin sınırsız zenginleşme tutku-

ları ve rekabetin getirdiği baskılar, onları değer ve artık değer üretimini simgeleyen ortadaki terimi büyütmeye sevk ettiğini söyleyebiliriz. Ancak bunu yaparken, mamul mallara olan talebi simgeleyen son terimin büyüklüğü ile bileşiminin doğuracağı sonuçları hesaba katmazlar ya da *katamazlar*. Aşağıdaki alıntı, bu mantık silsilesinin Marx'ın düşüncesiyle uyumlu olduğunu açıkça göstermektedir:

> artık değerin yaratılması, doğrudan üretim sürecinin maksadıdır. Mevcut artık emek metalarda maddileşir maddileşmez, artık değer üretilmiş olur. Şimdi sıra üretimin ikinci perdesine gelir. Metalar kitlesinin tamamı satılmalıdır. Eğer bu yapılmazsa ya da ancak kısmen yapılırsa ya da ancak üretim fiyatlarının {yani tadil edilmiş değerlerin} altında kalan fiyatlarla yapılırsa, emekçi yine sömürülmüş olur ama sömürülmesi kapitalist için tam olarak gerçekleşmiş olmaz. Kapitaliste hiçbir artık değer getirmeyebilir ve hatta sermayesini kısmen ya da tamamen kaybetmesiyle sonuçlanabilir. Doğrudan sömürünün koşulları ile artık değerin gerçekleşme koşulları özdeş değillerdir. Yalnız yer ve zaman bakımından değil, mantıksal olarak da birbirinden farklıdırlar. İlki sadece toplumun üretim gücüyle sınırlanırken, ikincisi ise çeşitli üretim kolları arasındaki orantılı ilişkilerle ve toplumun tüketim gücüyle sınırlıdır. Bu son sözü edilen gücü, mutlak üretim gücü ya da mutlak tüketim gücü değil, halkın büyük bir kesiminin tüketimini az çok dar sınırlar içerisinde değişen asgari bir düzeye düşüren, karşıtlık içeren bölüşüm koşullarına dayanan tüketim gücü be-

lirler. Birikim yapma eğilimi, sermayenin doymak bilmez genişleme hırsı ve artık değerin genişletilmiş bir ölçekte üretilmesi, tüketim gücünü daha da sınırlandırır. (*Kapital*, III. cilt, haz. Kerr, 15. bölüm, 1. kısım, s. 286).

Burada anlatılan şey, sermayenin doğasına içkin olan aşırı birikim *eğilimi*dir. Ancak, bu eğilimin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve hangi biçimlerde gerçekleşeceği ne tür karşı eğilimlerin olduğuna bağlıdır; birikim sürecinin mantığından ziyade, sürecinin ortaya çıkıp geliştiği tarihsel bağlamla ilgili bir meseledir. Bu noktada, kapitalizmin tarihini bölerek ele alabileceğimiz aşamalar arasında ayrım yapmanın gerekli olduğunu düşünüyorum.

Marksistlerin hepsi olmasa bile büyük bir kısmı, kapitalizmin bugüne kadarki tarihinin üç aşamadan oluştuğu üzerinde genel bir görüş birliği içindedir. Gözlemleyen kişinin bakış açısına bağlı olarak bu aşamalara farklı isimler verilir. İlki, 16. yüzyılda başlayıp 18. yüzyıl boyunca devam eden ticari kapitalizm aşamasıdır. Emek süreci ve üretimin örgütlenmesi bakımından Marx bu evreye manifaktür dönemi demişti (fabrikalarda örgütlenen ve Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği** isimli eserinde anlattığı gibi iş bölümünün

---

* *Ulusların Zenginliği I*, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, 1985; *Ulusların Zenginliği II*, çev. Mehmet Tanju Akad, Alan Yayıncılık, 2003 –*çev.*

giderek ayrıntılı hâle gelmesiyle tanımlanan el işçiliğine dayalı üretim). Üretim araçları üreten I. Kesim hem mutlak olarak hem de göreli olarak bu aşama boyunca küçük kalmıştı. Birikim esas olarak ticaret, tarım ve madencilik alanlarında gerçekleşmişti.

Sanayi devrimiyle başlayan ikinci aşama 18. yüzyılda tekstil sektöründe ortaya çıkmış, 19. yüzyılda sanayinin geneline yayılmıştı. Bu aşamada, Marx'ın deyişiyle "modern sanayi" (*mani*faktür [*aletli el üretimi*] karşısında *maşino*faktür [*makineli üretim*]) gelişip yaygınlaşmıştır. Başka açılardan bakıldığında bu evreye rekabetçi kapitalizm ya da liberalizm dönemi de denmektedir. Birikimin odak noktası belirgin bir biçimde sanayiye kaymıştır. Yalnızca fabrikalarla sınırlı kalmayıp, ücretli yollar, kanallar, limanlar, buharlı gemiler, demiryolları, telgraf gibi geniş bir ulaşım ve iletişim altyapısını kapsayan I. Kesimin gelişimi dikkat çekicidir.

Sermayenin 18. yüzyılın sonuna doğru yoğunlaşması ve merkezîleşmesiyle başlayan, şirket biçimindeki işletme örgütlenmesinin eşlik ettiği üçüncü aşama genellikle tekelci kapitalizm ismiyle anılır. Her iki Kesimin de artık iyice gelişmiş olması, hızla genişleyebilmesi; piyasalarda, üretim yöntemlerinde ve diğer yenilik çeşitlerinde meydana gelen değişimlere çabuk uyum sağlaması anlamında bu aşamanın ekonomik yapısı "olgun" bir nitelik taşır.

Kapitalizm tarihin bir diğer ilgili yönü coğrafi olarak yayılmasıyla alakalıdır. İlk önce Batı Avrupa'da kök salan kapitalizm, ilk üç yüzyıllık tarihinde ticari sermaye biçimiyle yerkürenin büyük bir kısmına yayılmıştı. Ancak, o dönemde uzun mesafeli ulaşımın ve iletişimin büyük ölçüde deniz yoluyla yapılması nedeniyle bu yayılma ağırlıklı olarak kıyı bölgelerini ve adaları etkilemişti. Avrupa dışındaki kıtalara gerçek anlamda nüfuz edilmesi, demiryollarının gelişmesiyle ancak 19. yüzyılda gerçekleşir (bunun en çarpıcı örneği Kuzey Amerika kıtasıdır).

Kapitalizmin tarihine dair bu izlenimci genel bakışla, 19. yüzyılın büyük bir kısmını kapsayan ikinci aşamanın sermaye birikimi açısından özellikle uygun bir dönem olduğunun altını çizmek istiyorum.* Çünkü, I. Kesimin neredeyse sıfırdan başlayıp büyüyerek ekonominin önemli bir kısmı hâline gelmesi bu aşamada olmuştu. İstihdamın büyümesi, reel ücretlerin yükselmesi, gerek çiftçilerin gerekse sermaye-emek devresinin dışında kalan diğer kesimlerin kişi başına gelir düzeylerinin artması sonucunda II. Kesim de doğal olarak büyümüştü. Ancak, II. Kesimin büyümesi ortalamada I. Kesimden daha yavaştı; yani dönemin

* Bu dönem aynı zamanda Marx'ın (1818-1883) yaşadığı ve düşüncelerinin şekillenmesinde çok önemli rol oynayan bir zaman dilimiydi. Bu bölümün kâr oranının azalma eğilimi yasasıyla ilgili ek kısmında bu konuya geri döneceğiz.

geneline bakıldığında, I. Kesimin çıktısına olan talep büyük ölçüde kendisinden geliyordu. Başka bir ifadeyle, üretim araçları yalnızca yıpranıp kullanılmaz hâle gelen üretim araçlarının yenilenmesi ve tüketim araçları üretme kapasitesinin arttırılması için değil, daha fazla üretim aracı üretilmesini sağlayacak kapasitenin arttırılması için de kullanılmak zorundaydı. Bu aslında başlı başına kapitalizmin değil, belli bir gelişim aşamasındaki kapitalizmin, yani olgunlaşma sürecindeki kapitalizmin ayırt edici özelliğidir. I. Kesimin, yıpranıp kullanılmaz hâle gelen üretim araçlarının yenilenmesi ihtiyacını tamamen karşılamanın yanı sıra II. Kesimin rahatça genişlemesini sağlayacak girdileri de sunacak kadar gelişmesi er ya da geç gerçekleşecektir (II. Kesimin kapsamı, 19. yüzyılda görece önemsiz olan ama zamanımızda giderek büyüyen, hem sivil hem de askeri ürünlerin tüketicisi olan hükümetleri de içine alacak şekilde genişletilebilir ve genişletilmelidir).*

---

* Bu olgunlaşma süreci elbette kapitalizme özgü değildir. Düşük bir iktisadi gelişmişlik düzeyinden başlayan ve sanayileşmek isteyen her toplum bu süreçten geçmek zorundadır. Değiştirilmiş ve hatta aşırı bir biçimde olsa da, Sovyetler Birliği'nin 1920'lerin sonlarında uygulanmaya başlanan ilk beş yıllık planlardan bu yana gösterdiği gelişmede bu sürecin varlığını tüm açıklığıyla tespit edebiliriz. O zamandan bugüne gelinceye değin tüm planlarda üretim araçlarının üretimine öncelik verilmiş, tüketim malı üretimine ancak son dönemlerde vurgu yapılmaya başlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin kapitalist modeli taklit etmekte aşırıya kaçtığı ve I. Kesimin planlanan büyüme oranını yavaşlatmış olsaydı bugün kendi standartlarına göre daha iyi sonuçlar elde etmesinin mümkün olacağı söylenebilir (bu görüşün doğru olduğunu düşünüyorum).

I. Kesim uzun dönemde, yani olgunlaşma süreci sırasında II. Kesimden daha hızlı büyüdüğü müddetçe, I. Kesimin büyüme oranında (iş çevriminin patlama evresinde yaşanan türde) şiddetli ve ani bir artış olması ille de iki Kesim arasındaki orantıda *kalıcı* bir dengesizliğe neden olmaz. Çevrimin düşüş evresi sırasında daralma genellikle I. Kesimde daha ciddi boyutta olur ve iki Kesim arasındaki uygun orantılılık hızlı denebilecek bir şekilde yeniden sağlanır. Ancak, olgunlaşma süreci tamamlandığında ve I. Kesimin sürdürülebilir büyüme oranı esas olarak II. Kesimin büyüme oranına ayarlanmış olmasına bağlı hâle geldiğinde durum tamamen değişir. Eğer kapitalistler sermayelerini (toplumun üretim gücü), (36. sayfadaki alıntıda Marx'ın gösterdiği gibi sınırlanmış olan) toplumun tüketim gücünün gerektirdiğinden daha hızlı bir şekilde artırmaya çalışmakta ısrar ederlerse sonuçta ortaya aşırı kapasite çıkar. Aşırı kapasite büyüdükçe kâr oranları düşer ve iki Kesim arasında sürdürülebilir bir orantılılık yeniden sağlanıncaya değin birikim süreci yavaşlar. Bu durum, tam potansiyelinin oldukça altında faaliyet gösteren bir ekonomiyle gerçekleşecektir. Savaş, yeni bölgelerin açılması, önemli teknolojik yenilikler ya da ürün yenilikleri gibi yeni uyaranların yokluğunda bu durgun durum sürüp gidecektir: Yeniden üretimin mantığında, ekonomiyi ölü noktadan çekip çıkaracak,

yeni bir genişleme dönemi başlatacak herhangi bir şey bulunmamaktadır.

Bu söylenenlerden iktisadi durgunluk döneminde iniş çıkışlar olmayacağı gibi bir sonuca varılmamalıdır. Özellikle normal iş çevrimlerinin nedenselliğiyle bağlantılı olarak yukarıda tartıştığımız türde stok dalgalanmaları yaşanmaya devam edecek, bu dalgalanmalar genel genişlemelere ve daralmalara yansıyacaktır. Bu, yukarıda değindiğimiz durgun geçen 1930'lu yıllardaki ani değişiklikleri en azından kısmen açıklar. Aynı zamanda somut tarihsel deneyimleri yorumlarken, genel teorik analize dahil edilemeyen pek çok etkenin de işe karıştığı daima akılda tutulmalıdır.

Gerek bireysel birimler olarak, gerekse bir bütün olarak sermayenin kendi kendini genişleten bir değer olduğunu vurgulamıştım. Elbette genel olarak bakıldığında genişleme oranı, üretilen, gerçekleşen ve birikimde kullanılmaya hazır artık değer miktarı tarafından sınırlanır. Ancak, var olan diğer birimleri yutarak ya da onlarla birleşerek bu sınırın ötesinde genişleyebilecek bireysel birimler açısından bu durum geçerli değildir. Marx, iç birikim yoluyla genişlemeye "sermayenin yoğunlaşması"; diğer birimlerin yutulması ya da onlarla birleşilmesi yoluyla genişlemeye ise "sermayenin merkezîleşmesi" diyordu. Birbirini tamamlayan bu iki süreç, (Marx'ın *Kapital*'i kaleme aldığı sırada olduğu

gibi) birbirleriyle rekabet eden sayısız küçük birimden oluşan bir ekonomiyi, (Engels'in, Marx'ın ölümünden sonra ikinci ve üçüncü ciltlerin el yazmalarını yayına hazırladığı on yıllık dönemde belirginleşmeye başlamış olduğu üzere) dev tekelci şirketlerden oluşan bir ekonomiye dönüştürmekte birlikte çalışırlar. Takip eden yüzyılda çok önemli hâle gelecek bu süreci fark edip teorileştiren ilk iktisatçı olan Marx, bu sürecin bir yandan küçük birimlerle karşılaştırıldığında büyük birimlerin daha kârlı olmasından, öte yandan da (o zamanlar anonim şirket denilen) şirket biçiminin, bireysel kapitalistlerin kaynaklarının fazlasıyla yetersiz kaldığı demiryolları gibi projeler için büyük miktarda sermayeyi bir araya getirme kapasitesinden kaynaklandığını açıkça görmüştü.

Böylece Marx, tekelci kapitalizmin aslında rekabetçi aşamasındaki kapitalizmin neden ve nasıl doğal sonucu olduğunu göstererek, tekelci kapitalizm analizine mükemmel bir başlangıç yapmıştı. Başta Hilferding ve Lenin olmak üzere, Marx'ın bir sonraki kuşaktan takipçileri düşüncelerini bu temel üzerine inşa ettiler. Hilferding, en önemli çalışması *Finans Kapital*'in* başlığının da işaret ettiği üzere finansal yönlerini araştırmış, iktisadi gelişmeler ile siyaset ve kültür alanlarında gözlenen yönelimler arasındaki ilişkiyi vurgulamıştı. Lenin,

* *Finans Kapital*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, 1995 –*çev.*

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında cereyan eden, I. Dünya Savaşı ve Rus devrimi ile sonuçlanan dünya-tarihsel gelişmeleri, tekelci finans kapitalin egemenliğiyle ilişkilendirmişti. Bunu yaparken, son derece gelişmiş bir avuç emperyalist ulusun yanı sıra çok daha fazla sayıdaki az gelişmiş sömürge, yarısömürge ve bağımlı devletten oluşan; bunları birbirine düşüren küresel bir sistem olarak kapitalizmin yapısının ve işleyişinin kökten yeniden kavramsallaştırılmasına kapıyı aralamış oldu. Ancak, bu yöndeki ilerlemeler giderek yavaşladı ve en azından Batı'da durma noktasına geldi (Japonya hakkında bir şey söyleyemem). Sanırım bunun sebeplerinden birisi, değindiği konuların hepsinde söylenebilecek en son sözü söylediğini düşündükleri Lenin'in dönemin Marksistlerin çoğunun gözünde büyük bir itibara sahip olmasıydı. Bundan daha önemli bir sebep ise, Stalin döneminin bir yan ürünü olan ve yayıldığı her yerde bilimsel sorgulamayı ya boğarak soluk alamaz hâle getiren veyahut da doğru yoldan saptıran katı ortodoksluğun kasvetli gölgesiydi. Her halükârda ve sebep ne olursa olsun, Lenin'den sonra uzun bir kopukluk oldu. İlerleme, tamamen değişmiş uluslararası koşullarda ve emperyalist zincirin en zayıf halkalarında baş gösteren yeni devrimci dalganın etkisiyle ancak II. Dünya Savaşı'nın ardından kaldığı yerden devam edecekti.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde yaratıcı Marksizmin yaşadığı rönesansın seyrini analiz etmek ilginç olurdu, ancak bu kadar kapsamlı bir analizi burada yapmamız mümkün değil. Tekelci kapitalizmle ilgili öncelikli amacım, tikel bir alandaki belli başlı ilerlemeler olarak gördüğüm giderek artan yoğunlaşma ile merkezîleşmenin artık değer üretimi, gerçekleşmesi ve biriktirilmesi üzerindeki etkisini özetlemekten ibaret olacak. Küresel bir sistem olarak kapitalizmin yapısıyla ve işleyişiyle ilgili diğer yönler bir sonraki dersimin konusunu oluşturacak.*

Değer yasasının normal işleyişi, faaliyet gösterdikleri piyasada satış fiyatını etkilemeyecek kadar küçük olan çok sayıda sermaye birimi arasında rekabetin olmasını mantıken gerekli kılar. Bu koşullarda ayakta kalıp büyümenin yolu daha düşük maliyetle daha iyi ürün üretmekten geçer. Ancak, elde ettikleri fazladan kârın keyfini süren kapitalistler, diğerlerini de aynı şeyi yapmaya özendirirler (ve/veya yeni kapitalistleri sanayiye çekerler). Ortalama maliyetler azalırsa ürü-

* Hem Marksistler, hem de Marksist olmayanlar tarafından yaygın bir şekilde kullanıldığı için "tekelci kapitalizm" terimini kullanıyorum. Ancak, tekel terimiyle ifade edilmek istenen günlük yaşamdaki anlamıyla birkaç satıcının birbirlerine rakip olup birbirleriyle mücadele etmeleri demek olan "rekabet"in yerini sadece bir satıcının alması şeklindeki sözcük anlamı değildir. Bu anlamda rekabet varlığını sürdürmekle kalmadığı gibi en az Marx'ın zamanındaki kadar şiddetli bir şekilde yaşanıyor. Değişen, rekabetin yöntemleri ve sonuçlarıdır. Bu bölümün ek B kısmında bu konuyu daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağız.

nün değeri düşer ve çıktının artmasıyla birlikte fiyat, değer ile fiyat arasında kalan yeni bir dengeye doğru geriler. Ortalama maliyetler değişmeden aynı kalırsa, ürüne olan talebin arttığı ya da azaldığı durumda rekabet aynı zamanda fiyat ve değerin eşitlenmesini sağlar –talebin yükseldiği durumda fiyatın ve kârın artmasına, düştüğü durumda ise her ikisinin de azalmasına neden olur. Yeni dengeye ulaşılıncaya değin sanayiye yeni sermaye girişleri olur ya da marjinal üreticiler işlerini tasfiye etmek zorunda kalırlar. Buradaki önemli nokta ayarlamaların üreticilerin kasıtlı eylemlerinin değil, değişen arz ve talep koşullarının neden olduğu fiyat (dolayısıyla kâr oranı) dalgalanmaları mekanizması aracılığıyla gerçekleşmesidir. Değer teorisini destekleyen bu muhakeme tabii ki Marx'ın keşfi değildi: Adam Smith'e, hatta ondan da eskiye uzanan klasik ekonomi politiğin ayrılmaz bir parçasıydı.*

Yoğunlaşma/merkezîleşme sürecinin gelişim çizgisinde belli bir noktaya gelindiğinde, bireysel üreticilerin ürünlerinin fiyatlarını etkileyemeyecek kadar kü-

---

* Burada Marx'ın deyişiyle üretim fiyatlarından değil, değerlerden bahsettiğim görülecektir. Ayrıca, Marx'ın teorisinde aslında tadil edilmiş değerleri ifade eden üretim fiyatlarının piyasa fiyatlarıyla karıştırılmaması gerektiğini de belirtmeliyim. Üretim fiyatları Marx'ın teorisinde önemli bir rol oynar, ancak önemi bizim burada ilgilendiğimiz sermaye birikimi süreciyle alakalı değildir. Bu bağlamda Marx'ın, *Kapital*'in I. cildinde artık değer üretimi, gerçekleşmesi ve birikimi hakkındaki teorisini üretim fiyatlarından bahsetmeden geliştirmiş olduğu da önemle belirtilmelidir.

çık oldukları varsayımı geçerli olmaktan çıkar. Ekonominin, bir bütün olarak sistemin işleyişine hâkim olan sektörlerinde bu gerçekleştiğinde kapitalizm rekabetçi aşamadan tekelci aşamaya geçmiştir.

Tekelin (ya da tercihinize göre tekelci rekabetin) yaygın varlığı üretilen toplam değer ve artık değer miktarlarını değiştirmeyebilir; ancak ekonominin daha fazla tekelci olan sanayilerinin lehine, daha az tekelci olanlarının ise zararına olacak şekilde artık değerin yeniden dağılımını etkiler. Daha önce açıkladığımız anlamda rekabetçi olmaya devam eden sektörler elbette çok daha olumsuz etkilenirler. Başka bir deyişle, tekelleşme süreci ilerledikçe sermayenin en büyük birimlerinin kasalarına giderek daha fazla artık değer girerken, daha küçük olanlara giden kısım ise tersine sürekli azalır. Daha büyük bir sermaye birimi, küçük olana göre orantısal olarak daha fazla birikim yapabileceği için tekelleşme derecesi arttıkça ekonominin birikim yapma (dolayısıyla aşırı birikim yapma) kapasitesi yükselecektir.

Hepsi bu kadar da değil. Tekel, birikim yapma kapasitesini arttırmanın yanı sıra sermaye yatırımı yapılabilecek cazip mahreçleri de baskı altında tutar. Daha somut bir şekilde ifade etmek gerekirse, çok kârlı olma eğiliminde olan büyük tekeller bu sayede daha çabuk birikim yapabilirler, ama aynı zamanda aşırı yatırım

yaparak ellerindeki piyasayı heba etmekten korkarlar. Dahası, piyasalarına girmeye çalışanlar karşısında tekelci konumlarını muhafaza etmek için mümkün olan her türlü engellemeyi yaparlar (örneğin istenmeyen yeni şirketlere misilleme yapmak amacıyla derhal etkinleştirebilecekleri, hatırı sayılır büyüklükte bir kullanılmayan üretim kapasitesini elleri altında tutarlar).

Böylece tekel, birikim sürecinin, gördüğümüz üzere P-M-P' formülünde içkin olarak bulunan çelişkilerini iki açıdan şiddetlendirir: Bir yandan potansiyel birikim oranını yükseltirken, öte yandan da biriktirilmiş artık değerin yönelebileceği kârlı mahreçleri sınırlar. Sonuçta aşırı birikim eğilimi şiddetlenir. Bu yüzyılın başından bu yana Batı Avrupa'da ve ABD'de yaşanmakta olduğu üzere (bunun Japonya'da ve az gelişmiş olsun, gelişmiş olsun diğer kapitalist ülkelerin hepsi için olmasa bile çoğunda da geçerli olduğuna inanıyorum), tekelleşme sürecinin (özellikle sermayenin giderek merkezîleşmesi aracılığıyla) devam ettiği her yerde bu eğilim daha da şiddetli bir hâl alır.

Hem sermayenin yoğunlaşması ile merkezîleşmesini, hem de bu gelişmeler sonucunda rekabetçi kapitalizmin tekelci kapitalizme dönüşmesini fazlasıyla özetleyerek ele aldığımız bu bölümü, spekülatif nitelikte olmalarına karşın gerek dünya kapitalist sisteminin şu anki durumu, gerekse öngörülebilir gelecekteki olası gelişi-

mi üzerinde son derece önemli etkileri olacağına inandığım birkaç gözlemle bitirmek istiyorum.

Marx, "kapitalist üretimin önündeki gerçek engel bizzat sermayenin kendisidir" diye yazmıştı. Ben de tekelci sermayenin bu engeli daha büyütüp, iyice aşılmaz hâle getirdiğini savunuyorum. Öyle ki yavaşlayan büyüme, artan işsizlik ve müzminleşen bir düşük düzeyde üretim kapasitesi kullanımı bileşiminin oluşturduğu iktisadi durgunluk, *kapitalist ekonomilerin normal durumu* hâline gelmiştir. Bu durumun kapitalist ekonomilerin fiili hâli olmamasının sebebi kapitalist sistemin iç mantığında değil, bu sistemin içinde işleyip etkilerini ürettiği çok daha karmaşık tarihsel ortamda aranmalı ve bulunmalıdır. Aynı şekilde, kapitalizmin çözümlenmemiş ya da kısmen çözümlenmiş önemli teorik sorunları, Marx'ın büyük bir başarıyla açıklığa kavuşturduğu analizin çerçevesini oluşturan bu iç mantıktan çok, kimi zaman kapitalizmin muazzam yayılma potansiyelini tamamen serbest bırakırken, kimi zamansa tam tersine birikim sürecini fiilen durma noktasına getirecek ölçüde yetersiz uyarım sağlayan tarihsel ortam ile kapitalizmin iç mantığı arasındaki etkileşimle ilgilidir.

Tekelci aşamasındaki kapitalizme bu şekilde bakılmasının "doğru" olup olmadığını kanıtlamak mümkün değildir. Buradaki asıl ilgi çekici soru, bu bakışın 20. yüzyıl tarihini analiz ederken kullanılabilecek verimli

bir yaklaşım sunup sunmadığıdır. Cevabın kesinlikle olumlu olduğunu düşünüyorum. Hem en iyi bildiğim örnek olması, hem de 19. yüzyılda Britanya'nın Marx için oynadığı rolün aynısını son zamanlarda üstlenen en önemli kapitalist ülke olması nedeniyle ABD üzerine odaklanarak, yakın tarihin en büyük üç olayını tutarlı ve anlamlı bir bakış açısıyla değerlendirmenin başka bir yolunun olmadığını savunuyorum: 1930'ların on yıl süren iktisadi durgunluğu, II. Dünya Savaşı yıllarındaki inanılmaz yükseliş ve 1940'ların sonlarından 1970'lerin başlarına kadar çeyrek yüzyıllık zaman diliminde görece kesintisiz devam eden (ve yeni bir kalıcı iktisadi durgunluk döneminin başlangıcı gibi gözüken bir kötüye gidişle sonlanan) genişleme.

Bir sonraki derste bu son dönem hakkında biraz daha konuşacağım. Bu dersi bitirirken, savaş dönemi deneyiminin sıklıkla ihmal edildiğini düşündüğüm büyük önemine dikkatinizi çekmek istiyorum. 1940-45 yılları arasında en üretken çağlarındaki 11 milyon erkek ve kadın silahlı kuvvetlere katılırken, ABD Gayri Safi Milli Hasılası reel olarak yaklaşık yüzde 75 büyüdü. Neden? Çünkü, sermayenin kendisinin sermaye üretimi önüne koyduğu engel geçici olarak kalkmıştı. İnanılmayacak kadar büyük bir yeni üretim potansiyeli keşfedilmiş ya da yaratılmış falan değildi: Bu potansiyel zaten hep orada duruyordu. Yaşananlar, kapitalist

üretimin önünde aniden sınırsız bir pazarın açılmasından ibaretti. Kapitalistler, bu gelişmeye tam da kendilerinden bekleneceği şekilde tepki gösterdiler.

Burada hepimizin, yani tüm insanlığın, er ya da geç öğrenmesi gerekecek bir dersin yattığına inanıyorum. Marksistler, kapitalizmin yarattığı üretici güçlerin, makul beşeri ihtiyaçların karşılanması amacıyla kullanıldığı takdirde yoksulluğu yok ederek bir bolluk toplumu yaratacak kadar güçlü olduğunu savunagelmişlerdir. Bu tür iddialar yüz yıl önce kuşkusuz biraz vakitsiz gözüküyordu. Ancak günümüzde, gelişmiş kapitalist ülkelerde bu iddialar kanıtlanabilir gerçeklere dayandırılıyor. ABD'de II. Dünya Savaşı sırasında ulaşılan üretim hızının sürdürülmesi (elbette savaş araçlarının üretilmesinden uzaklaşılarak ihtiyaçların karşılanmasına yönlendirilmesi koşuluyla), halkın maddi bolluk içinde yaşayacağı bir ülkenin kısa zamanda yaratılması için yeterli olurdu. Eğer aynı durum diğer ileri ülkeler için de geçerli olsaydı ve günümüzün az gelişmiş ülkelerinin bu ülkelerde kullanılan bilgiyi serbestçe erişebilmeleri mümkün olsaydı, bütün dünya birkaç nesil içerisinde benzer bir düzeye ulaşabilirdi (Ekolojik meseleleri dışarıda tutuyorum. Ancak, üretimin kârları azamileştirmek *[ençoklaştırmak]* yerine gerçekten de ihtiyaçların karşılanmasına yönlendirilmesi hâlinde, bu tür sorunlara makul ve hatta insanlı-

ğın yararına olacak çözümler bulunabileceğine gönülden inanıyorum).

Son olarak, sosyalistlerle komünistlerin belki de en eski hayali olan, herkesin insan onuruna yakışır bir yaşam sürmesini sağlamanın kendi elimizde olduğu inancının geçmişe kıyasla bugün çok daha somut temellere sahip olduğunu vurgulamak istiyorum. Yaşanan hayal kırıklıkları ve tatsız deneyimler, aslında tam tersinin geçerli olmasının gerektiği bir dönemde bu hayalin bir zamanlarki o büyük cazibesinin kuşkusuz azalmasına neden olmuştur. Bu hayali yeniden canlandırmanın ve bir kez daha tüm gücümüzle bu hayali gerçeğe dönüştürmeye çalışmanın belki de artık zamanı gelmiştir.

2. Bölüm İçin EK 1

KÂR ORANININ AZALMA EĞİLİMİ YASASI

Kapital'in III. cildinin yaklaşık 60 sayfa uzunluğundaki 3. kısmı, Marx'ın "Kâr Oranının Azalma Eğilimi Yasası" dediği konuya ayrılmıştır. III. cildi yayına hazırlayan Friedrich Engels kaleme aldığı Önsöz'de şöyle diyordu:

> Üçüncü cilt için elde oldukça eksik bir ilk taslaktan başka hiçbir şey yoktu. Çeşitli kısımların başlangıç bölümleri genellikle büyük bir özenle hazırlanmış, hatta üslup açısından âdeta parlatılmıştı. Ancak daha ileri gidildikçe analiz giderek daha da kabataslak ve eksik hâle geliyor, tartışma içindeki asıl yerleri ileride verilecek karara bırakılmış olan tali meselelere dalıp gitmeler daha da sıklaşıyor, düşüncelerin ilk akla geldikleri hâlleriyle kaydedildiği cümleler daha da uzuyor ve karmaşıklaşıyordu.

Bu alıntıdan anlaşılabileceği üzere III. ciltten alıntı yaparken ve bu alıntıları yorumlarken elbette dikkatli olmak gerekiyor. Çarpıcı formülasyonlarla parlak içgörülerin yanı sıra belirsizliklere ve tutarsızlıklara da rastlanan III. cilt, Marx'ın çalışması bir bütün olarak göz önünde

bulundurularak ve okuyan kişinin Marx'ın yöntemiyle niyetleri hakkındaki anlayışına göre değerlendirilmeli. Bunlar ister istemez görüşlerin birbirlerinden (kimi zaman adamakıllı) farklılaşacağı öznel konulardır. Aşağıdaki kısa yorumlar okunurken bu akılda tutulmalıdır.

Ancak öncelikle yasanın açıkça yanlış olan bazı yorumlarından kurtulmak gerekiyor. Kâr *oranı*nın azalması, birikimde kullanılabilecek kâr (ya da artık değer) *miktarı*nda düşüş olmasıyla karıştırılıyor. Bu ikisi aynı şeymiş gibi kabul edildiğinde, mantıksal olarak Marx'ın bu yasayla kapitalizmin nihai çöküşünü açıklamayı amaçladığı sonucuna ulaşılıyor. Bu tamamen yanlıştır. Sadece III. cildin 3. kısmından değil, Marx'ın çeşitli yazılarından alıntılar yaparak bu yorumun yanlış olduğunu göstermek mümkündür. Aşağıdaki alıntı belki de bu görüşün en açık şekilde dile getirildiği yerdir:

> Görüldüğü üzere kâr oranının gitgide azalmasına karşın sermaye tarafından istihdam edilen emekçi sayısında mutlak bir artış, sermayenin harekete geçirdiği emekte mutlak bir artış, emilen artık emek kütlesinde mutlak bir artış, bunun sonucunda üretilen artık değerde mutlak bir artış ve dolayısıyla da üretilen kâr kütlesinde mutlak bir artış olabilir. Bu yalnızca böyle *olabilir* değildir. Kapitalist üretim söz konusu olduğunda, geçici dalgalanmalar dışında böyle *olmak zorundadır* (*Kapital*, III. cilt, haz. Kerr, s. 255, vurgular aslında).

İkinci yanlış yorum, yasanın bir kestirim gibi ele alınmasıdır. Eğer Marx'ın niyeti bu olsaydı, açıktır ki "eğilim" sözcüğünü atarak "kâr oranının azalması yasası" derdi. "Yasanın Teorisi" başlıklı bölümün ardına aynı ölçüde önemli "Zıt Yönde Etkiler" isimli başka bir bölüm koymazdı.

Son olarak üçüncü yanlış yorum, Marx'ın yasayı bir krizler ve/veya çevrimler teorisi (ya da en azından böyle bir teorinin temeli) olarak tasarladığı görüşüdür. Yasanın teorisi ve zıt yönde etkiler bölümlerini takip eden, en karmaşık ekonomik görüngülerin çeşitli yönlerine oldukça ilginç göndermelerin yapıldığı ve bu yönlerle ilgili kısmi analizlerin sunulduğu "Yasanın İç Çelişkilerinin Serimi" başlıklı uzunca bir bölüm nedeniyle bu yorum ilk bakışta daha makul gözükür. Ancak, daha yakından bakıldığında söz konusu bölümlerin önceki iki bölümde açıklanan yasaya bağlı olmayıp, genel olarak gerçekleşme sorunları ya da kredi sisteminin yelteklikleri denilen şeylerle ilişkili olduğu görülecektir –bütün bunlar, kâr oranının uzun dönemli eğilimlerinden tamamen bağımsız var olurlar. Bunlar, Engels'in III. cilde yazdığı önsözden yukarıda alıntıladığımız "tartışma içindeki asıl yerleri ileride verilecek karara bırakılmış olan tali meselelere dalıp gitmeler"in mükemmel birer örneğidir.

Bu girişin ardından yasayla ilgili en ilginç ve kuşku-

suz tartışmaya en çok açık olduğunu düşündüğüm iki soruya geçebiliriz. (1) Eğer yasayla kapitalizmin kaçınılmaz sona erişini ya da dönemsel krizlerini açıklamak amaçlanmıyordu ise, o zaman neden Marx'ın bu kadar ilgisini çekmişti, neden Marx yasaya böylesine büyük bir önem atfetmişti? (2) Marx, yasanın temellerinin kapitalist üretimin özsel mizacında yattığından nasıl bu kadar emindi? Şimdi bu soruları sırayla ele alalım.

Yasanın önemi. Marx'ın neden yasanın bu kadar önemli olduğunu düşündüğünü anlamak için sorunu Marx'ın yaşadığı zaman bağlamında, daha özgül olarak ise Marx'ın klasik ekonomi politikle olan ilişkisi bağlamında ele almak gerekir. Öncülüğünü Ricardo'nun yaptığı klasik iktisatçıların da benzer, ancak Marx'ın yasasından çok daha güçlü bir şekilde (yani bir eğilimden öte kaçınılmaz bir yönelim [*trend*] olarak) ifade edilen bir yasaları vardı ve öğretilerinin "kasvetli bilim" diye kötü bir üne sahip olması bu yasa yüzündendi. Klasiklerin yasası, Marx'ın örneğinde olduğu gibi sermaye birikiminin sürüklediği iktisadi genişlemenin daha az bereketli toprakların kullanılmasını zorunlu kılacağı şeklindeki muhakemeye dayanıyordu. Bu durum, azalan getirilerin ve Malthusçu nüfus yasasının idare ettiği bir süreci harekete geçirir: İşçilerin reel ücretleri değişmezken, artık

(toplam çıktı eksi ücretler) giderek toprak sahiplerinin lehine ve kapitalistlerin aleyhine olacak şekilde bölüşülür. Kâr bir süre için yükselebilir, ancak er geç ücretlerle rant [*toprak kirası*] arasında amansızca sıkışıp kalacak, sadece toplam kâr miktarı değil kâr oranı da kapitalistleri birikim yapmaktan caydıracak ölçüde azalacaktır. Sonuç, en açık şekilde John Stuart Mill tarafından tasvir edilen durgun durumdur. Felaket gününü mümkün olduğunca ertelemenin yegâne yolu, İngiliz tarımını koruyan Hububat Yasasını yürürlükten kaldırmak suretiyle daha az bereketli toprakları kullanmaya yönelme zorunluluğundan bir süreliğine kurtulmaktır. Dolayısıyla ideolojik ve siyasi bakımdan klasik ekonomi politik, yükselen burjuvazinin serbest ticaret ve toprak sahibi aristokrasi üzerinde hâkimiyet kurma uğruna verdiği mücadelenin önemli bir silahıydı.

Marx, mantığından ötürü değil, ama öncülleri nedeniyle elbette bunu tamamen reddediyordu. Ona göre niceliksel olduğu kadar niteliksel de olan sermaye birikimi süreci, bilimsel ve teknolojik ilerlemeleri sermayenin lehine ve emeğin aleyhine olacak şekilde özümseyerek, (aslında bir yasa olmayıp bilinen bir gerçeğin ilanından ibaret olan) azalan getiriler yasasını geçersiz kılıyordu. Marx, "insan ırkına yapılmış ağır bir hakaret" olarak gördüğü Malthusçu nüfus yasasını aşağılayarak reddedi-

yordu. Böylece kapitalizmi, giderek yavaşlayarak sonunda işlemez hâle gelecek bir sistem olarak değil, aksine güçlü bir içsel itici güce sahip ve insan emeğinin üretim gücünü muazzam arttırma tarihi misyonunu üstlenmiş bir sistem olarak kavrayabiliyordu. Ne var ki bu, kapitalizmin otomatik kontrollere ve dengeleyicilere sahip uyumlu bir sistem olduğu anlamına gelmez. Tam tersine; doğasına içkin, ne ortadan kaldırabileceği ne de denetim altına alabileceği çelişkilerle dolu bir sistemdir. Marx, kâr oranının azalma eğilimi yasasını, bu çelişkilerin şiddetlenip kaçınılamaz hâle gelmesinin son derece önemli bir göstergesi olarak görüyordu. Bildiğim kadarıyla yasayla ilgili tartışmalarda bugüne değin gözlerden kaçmış bir kısmı aşağıda aktaracağım. Bence, Marx açısından meselenin en can alıcı noktasını ikna edici bir biçimde özetliyor:

> Kâr oranı kapitalist üretimin zorlayıcı gücüdür ve yalnızca kâr getiren nesneler üretilir. İngiliz iktisatçıların kâr oranının azalmasından korkmaları işte bu yüzdendir. Böyle bir şeyin sadece olasılığının bile Ricardo'yu kaygılandırması, onun kapitalist üretimin koşullarını ne kadar derinden kavradığını gösterir. "İnsanları" umursamadan, insanların yaptıkları fedakârlıkları ve harcanan sermaye *değerlerini* umursamadan bütün dikkatini üretici güçlerin gelişmesine vermekle suçlanması tam da onun en güçlü noktasını ortaya çıkarır. Toplumsal emeğin üretici güçlerini geliştirmek, sermayenin tarihsel

görevi ve ayrıcalığıdır. Sermayenin, farkında olmaksızın daha yüksek bir üretim tarzının maddi gereksinimlerini yaratması tam da bu yolla gerçekleşir. Ricardo'yu kaygılandıran şey, kapitalist üretimin uyarıcı ilkesi, birikimin temel öncülü ve itici gücü olan kâr oranının bizzat üretimin gelişmesiyle tehlikeye düşmesidir. Aslında bunun arkasında Ricardo'nun belli belirsiz hissettiği daha derin bir şey vardır. İşte burada, önünde bir engel bulunduğu, göreli olduğu, mutlak olmayıp üretimin maddi koşullarının gelişmesinde belirli ve sınırlı bir çağa denk düşen tarihsel bir üretim tarzı olduğu, sırf iktisadi bir şekilde yani kapitalist anlayışın sınırları içinde kalarak, burjuva bakış açısıyla, bizzat kapitalist üretim yönünden gösteriliyor (a.g.e., s. 304-5).

Yasanın temeli. Marx'ın yasanın neden kapitalist üretimin mizacından kaynaklandığına inandığını anlayabilmek için yasanın formüle edilişini hatırlamalıyız. Marx'ın teorisinde bir metanın değeri (λ), değişmez sermaye (c), değişir sermaye (v) ile artık değerin (m) toplamına eşittir: $\lambda = c + v + m$.* Kâr oranı (k), artık değerin toplam sermayeye oranıdır. Artık değer oranı (s) ise artık değerin değişir sermayeye oranıdır. Marx'ın kuramında rolü olan ve değer formülünden elde edilen bir diğer kavram da Marx'ın sermayenin organik bileşimi (SOB) de-

* Değişmez sermaye, makinelerin aşınma ve yıpranmaları dahil olmak üzere ürüne aktarılan maddi girdilerin değerinden oluşur. Değişir sermaye, ücret biçiminde işçiye ödenen emek gücü değeridir. Artık değer ise artık emek ürünüdür (bkz. s. 29).

diği değişmez sermayenin değişir sermayeye oranıdır. Bu kavramlar arasındaki ilişkiler şöyle ifade edilebilir:

$$k=\frac{m}{c+v}=\frac{\frac{m}{v}}{\frac{c}{v}+\frac{v}{v}}=\frac{s}{SOB+1}$$

Bu formülden görüldüğü üzere kâr oranı artık değer oranıyla aynı, sermayenin organik bileşimiyle ise aksi yönde değişim gösterir. Bu nedenle yasa yeniden ifade edilerek, kapitalist gelişme sırasında sermayenin organik bileşiminin artık değer oranından görece daha hızlı artma eğiliminde olacağı söylenebilir.

Elbette bu mantıksal bir zorunluluk değildir. Hem artık değer oranının hem de organik bileşimin zaman içerisinde yükseleceği Marx'a göre aşikâr ve tartışma götürmez bir varsayımdı.* Ancak, organik bileşimin artık değer oranından görece daha hızlı bir biçimde arttığı varsayımını yapmaya neden ihtiyaç duyduğu o kadar aşikâr değildir. Bazı Marksistler, bir tür sözde matematiksel mantık silsilesiyle bu sorunu çözmeye çalışmışlardır. Tamamen matematiksel bir bakış açısıyla bakıldı-

* Marx, "yasanın teorisi"ni izah ederken, artık değer oranının değişmediğini ve organik bileşimin yükseldiğini varsaymıştı. Ancak, argümanının mantığını sunarken bunu basitleştirici bir araç olarak kullandığı gayet açıktır. Üç ciltlik *Kapital*'de ortaya koyduğu analizin temel dayanak noktası, birikim sürecinin beraberinde sermayenin emeği daha yoğun sömürmesini (yani artık değer oranında artışı) getirdiği düşüncesidir.

ğında, bu argümana göre organik bileşimin artışının bir sınırı yoktur. Başlangıçta birebir olan değişmez-değişir sermaye oranı, açıktır ki ikiye bir oranına, ona bir oranına ya da aklınıza gelecek herhangi bir orana yükselebilir. Öte yandan artık değerin artış oranının bir sınırı vardır: Gerekli emek asla sıfır olamaz, çünkü sıfır olması işçilerin açlıktan ölmeleri anlamına gelir. Bundan hareketle, organik bileşim sınırsız bir şekilde yükselebilirken, artık değer oranının aşılması imkânsız bir engelle karşılaşacağı sonucuna ulaşılır. QED.*

Bu iddia matematiksel olarak bile ahmakçadır. Gerekli emek miktarı, hiçbir zaman sıfır olmadan sıfıra yaklaşabilir (aletlerin çalıştırılıp işleyişlerinin denetlenmesinden sadece bir işçinin sorumlu olduğu, geriye kalan işçilerin tamamının artık değerden ödenen işsizlik sigortasıyla yaşamlarını sürdürdükleri tam makineleşme). Bu durumda, hem artık değer oranı, hem de organik bileşim (değişmez-değişir sermaye oranı) sonsuza gider. Bilim kurguya özgü böylesi fantezilerin ilgi çekici olduğu yerler vardır, ancak bunların kâr oranlarının azalma eğilimi yasasıyla ilgili oldukları söylenemez. Gerçek dünyada, organik bileşimin değişme aralığı muhtemelen artık değerinki ile aynı büyüklükte olur. Yapılan istatiksel çalış-

* Kanıtlanması amaçlanan bir önerme için "böylece kanıtlanmış olur" anlamına gelen Latince bir kısaltma *-çev.*

malar, kavramsal güçlüklerle dolu olmalarına ve uygun verilerin eksikliğine karşın, durumun gerçekten de böyle olduğunu göstermiştir. Eğer Marx'ın organik bileşimin neden artık değer oranından görece daha hızlı artacağını düşündüğünü anlamak istiyorsak başka bir yere, varsayımsal olasılıklardan çok tarih alanına bakmalıyız. "Zıt Yönde Etkiler" bölümünün hemen başından yaptığımız şu alıntı anahtar vazifesi görür:

> Emeğin üretken güçlerinde, daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında yalnızca son 30 yılda gerçekleşen muazzam gelişmeyi göz önünde bulundurursak; özellikle, terimin katı anlamıyla makineler dışında, bir bütün olarak toplumsal üretim sürecine giren muazzam sabit sermaye kütlesini göz önünde bulundurursak, bu zamana değin vülger iktisatçıların başını ağrıtan zorluk, yani azalan kâr oranının açıklamasını bulmanın güçlüğü yerini tam tersine, yani bu azalmanın neden daha büyük ya da daha hızlı olmadığı sorusuna bırakır. Bu, genel yasanın etkisini bozan ve ortadan kaldıran, ona sadece bir eğilim olma niteliği veren birtakım zıt yönde etkilerin işe karışmasını gerektirir (a.g.e., s. 272).

Bu cümleler, yetişkinlik yılları sanayi devriminin en güçlü zamanıyla aynı döneme denk gelen birisi tarafından yazılmıştı: Daha yarım yüzyıl önce ağırlıklı olarak el üretimi (sözcük anlamında manifaktür) yöntemleriyle

nitelenen, Marx'ın deyişiyle "modern sanayi"ye* doğru köklü bir geçiş yaşayan ve daha önce (bkz. s. 37) açıkladığımız anlamda olgun bir kapitalizm olma yolunda emin adımlarla ilerleyen bir ekonomi. Orada da belirtildiği üzere, üretim araçları üreten I. Kesim bu dönemde iptidai bir başlangıçtan gelişerek önemli bakımlardan ekonominin belirleyici sektörü hâline gelmişti. Bu gelişmenin karşılığı elbette toplumun toplam sermayesinin organik bileşimindeki muazzam artıştı. Bu koşullarda Marx'ın kâr oranının neden azalması gerektiğini değil de, bu azalmanın neden daha büyük ve daha hızlı olmadığını bir sorun olarak görmesine şaşmamak gerekir.**

Yukarıdaki muhakeme kabul edilirse, Marx'ın kâr oranının azalma eğilimi yasasının 19. yüzyıl kapitalizminin koşullarından kaynaklandığı sonucuna ulaşılır. Ancak, 20. yüzyılda ortaya çıkan tamamen olgunlaşmış kapitalizme uygulandığı takdirde yasanın akla yatkın olmaktan çıkacağını da eklemeliyiz. *Manifaktürden maşinofaktüre*

---

* *Kapital*, I. cilt, 15. bölüm ("Makine ve Modern Sanayi"). Üçte ikisinden fazlasını 15. bölümün oluşturduğu "Göreli Artık Değer Üretimi" başlıklı 4. kısım, III. cildin kâr oranının azalma eğilimi yasasını ele alan 3. kısmını tamamlayıcı nitelikte bir metin olarak görülmeli, bu gözle okunmalıdır. Tutarsızlıklar söz konusu olduğunda (ki olduğuna inanıyorum), I. cildteki metne öncelik verilmelidir, çünkü III. cildi oluşturan malzemelerden sonra yazılmış ve III. cildin aksine bizzat Marx tarafından yayma hazırlanarak yayıncıya teslim edilmiştir.

** Bu dönemde kâr oranında gerçekten bir azalma olup olmadığını söylemek imkânsızdır. Bu soruyu cevaplamamızı sağlayacak güvenilir verilere sahip değiliz.

geçiş sırasında, emek üretkenliğindeki artışların genel bir kural olarak sermayenin organik bileşiminde bir artışı gerektirdiği varsayılabilir. Bu normalde artık değer oranında da bir artışı gerektirecektir, ancak bu artışın organik bileşimindeki artıştan daha fazla olmak zorunda olduğunu varsaymamız için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Bundan ötürüdür ki kâr oranının azalma *eğilimi*nden bahsedilmesi anlamlı hâle gelir. Ancak, sanayi kapsamlı şekilde makineleştiğinde durum değişir. Kapitalistler için emek üretkenliğini arttırmanın (dolayısıyla da kâr oranlarını yükseltmenin) yolunun, genellikle canlı emeğin yerine makineyi geçirmek sayesinde olacağı varsayılamaz artık.

Bu, daha az üretken olan makinelerle süreçlerin yerini daha üretken olanların almasıyla da sağlanabilir pekâlâ.* Bunun, sermayenin organik bileşiminde bir artışı ya da

---

* Marx, bu kapitalist davranış biçiminin tamamen farkındaydı ve buna kapitalizmin "hareket yasaları"nda vermiş olduğundan daha seçkin bir yer verebilirdi. I. cildin 24. bölümünden ("Artık Değerin Sermayeye Dönüştürülmesi") yaptığımız aşağıdaki alıntıyla karşılaştırınız:

İşler durumdaki değişmez sermayenin bir kısmı, tüketilmemesi nedeniyle uzunca bir süre yeniden üretilmesi ya da aynı türden yenisiyle değiştirilmesi gerekmeyen, makine ve buna benzer emek araçlarından meydana gelir. Bu emek araçlarının kullanılıp tüketilmesi sırasında emeğin üretkenliği artmışsa (ki bilim ve teknolojinin hiç durmaksızın ilerlemesi nedeniyle sürekli gelişir), daha ucuz makineler, aletler, aygıtlar ve bunlara benzer şeyler eskilerinin yerini alır. Halihazırda kullanılmakta olan emek araçlarında sürekli gerçekleştirilen ufak tefek iyileştirmeler dışında, eski sermaye daha üretken bir biçimde yeniden üretilir (*Kapital*, I. cilt, haz. Kerr, s. 663).

ızalmayı gerektireceğini varsaymak için hiçbir belirli sebep yoktur. Öte yandan artık değer oranında bir artışı gerektirebileceği varsayımı *yapılabileceği* için, (zıt yöndeki etkilerin varlığını daima aklımızda tutarak) bu koşullarda kâr oranının artma eğiliminden bahsetmek mantıklı olacaktır.

Marx'ın kâr oranının azalma eğilimi yasasıyla ilgili yaptığımız bu kısa tartışmayı sonlandırırken, mevcut istatiksel kanıtların 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında sermayenin organik bileşiminin Marx'ın varsayımına uygun şekilde yükseldiğine, ancak daha sonra yönelimin aksi yönde olduğuna işaret ettiğini belirtmemiz faydalı olabilir. Konuyla ilgili çalışmaların çoğu burjuva araştırmacılar tarafından yapılmıştır ve bulgularını Marksizmin diline tercüme etmek sorunlu bir iştir. Ancak, Marksist bir iktisatçı olan Joseph Gilman'ın çalışması da var. Çalışmanın sonuçları oldukça çarpıcı: ABD'de sermayenin organik bileşimi 1919'a kadar yükselmiş, 1920'lerde sabit kalmış ve bu tarihten sonra (Büyük Bunalım'ın yönelimi bozduğu 1930'ların ilk yılları hariç olmak üzere) azalmıştır.* Gilman'ın kullandığı istatiksel yöntemler eleştirilmiştir, ama bildiğim kadarıyla yöneltilen tüm eleştirilerin gereği yapıldığında bulgularında

* Joseph M. Gilman, *Azalan Kâr Oranı* [The Falling Rate of Profit] (New York: Cameron Associates, 1958). Özellikle 37. sayfadaki çizime ve 61. sayfanın karşı tarafında yer alan katlanmış istatiksel tabloya bakınız.

temel bir değişiklik olacağını iddia eden çıkmamıştır. Elbette buna bakarak ileri kapitalist ülkelerde sermayenin organik bileşiminin şu anda muhakkak düşmekte olduğu ya da gelecekte sadece düşmesinin mümkün olabileceği gibi bir sonuca ulaşılmamalıdır. Yine de bu bulguların, kaçınılmaz olarak artan organik bileşim varsayımından hareketle teoriler icat etme çabasının beyhude olduğunu gösterdiğini düşünüyorum.

Kâr oranının tarihsel hareketleriyle ilgili güvenilir veriler bulunmuyor. Ancak olsaydı bile, bunların Marksçı yasanın geçerli olup olmadığına ışık tutulmasına herhangi bir faydası olmazdı. Çünkü, pratikte artık değer oranı ile sermayenin organik bileşimindeki hareketlerin yanı sıra başka pek çok etken de kâr oranındaki değişiklikleri belirler. Marx, "zıt yönde etkiler"le ilgili bölümde bunların çoğuna değinmiştir. Ne var ki tartışmadığı başka etkiler de söz konusudur. Bunlar arasında bir bütün olarak ekonomideki tekelleşme derecesi ve son yarım yüzyılda aşina hâle geldiğimiz türdeki uzun süreli iktisadi durgunluk özellikle dikkat çekicidir. Bu etkenlerin bazılarının kâr oranıyla hem neden hem de sonuç ilişkisi içinde olması, elimizdeki mevcut verilerden çok daha doğru ve güvenilir verilerden bile kesin sonuçlar çıkarmamızı engelleyecek bir olgudur.

2. BÖLÜM İÇİN EK 2

REKABET VE TEKEL

John Stuart Mill, *Ekonomi Politiğin İlkeleri* [Principles of Political Economy] isimli eserinde rekabet hakkındaki klasik görüşü şöyle özetliyordu:

> Ekonomi politikçiler ... rekabetin, rekabet eğiliminin yapması mümkün olan her şeyi, her durumda fiilen yaptığını düşünüyorlarmış gibi ifade etme eğilimindeler. Ekonomi politiğin bir bilim niteliği taşıdığı iddiasının ancak rekabet ilkesi sayesinde olduğunu düşünürsek, bu kısmen anlaşılır bir şeydir. Rantlar, kârlar, ücretler ve fiyatların rekabet tarafından belirlenmesi ölçüsünde bunlar için yasalar tayin edilebilir. Rekabetin bunların yegâne düzenleyicisi olduğu varsayılarak, bunları düzenleyecek kapsamlı genelliğe ve bilimsel kesinliğe sahip ilkeler ortaya koyulabilir. Ekonomi politikçi haklı olarak bunun asıl işi olduğuna inanır: Soyut ya da varsayımsal bir bilim olarak ekonomi politiğin bundan daha fazlasını yapması gerekmez, zaten yapamaz da (I. cilt, 5. baskı, New York: D. Appleton and Co., 1888, s. 301).

Başka bir ifadeyle rekabet, iktisat yasalarının *içeriğini* belirlemez, ama bu yasalara uygun davranmalarını sağla-

yacak şekilde (kapitalistler, işçiler, toprak sahipleri, tüketiciler ve benzeri) iktisadi özneleri sınırlayacak baskıları şart koşar. Farklı ifade etmiş olsa da Marx'ın görüşü de temelde aynıydı. Aşağıda *Grundrisse*'den* yaptığımız alıntılar onun rekabet konusundaki yorumlarını gösteren iyi birer örnektir:

> Burjuva ekonomisinin temel lokomotif gücü olan rekabet genel olarak kendi yasalarını koymaz, ama bu yasaların icracısıdır. Bu nedenle sınırsız rekabet iktisat yasalarının doğruluğu için ön varsayım olmayıp, aksine sonuçtur -[bu yasaların] zorunluluğunun kendisini gerçekleştirdiği bir görünme biçimidir. Dolayısıyla rekabet bu yasaları *açıklamaz*; *görülmelerini* sağlar, ama onları üretmez (çev. Martin Nicolaus, New York: Vintage, 1973, s. 552).

> Rekabet, sermayenin iç yasalarını icra eder; onları bireysel sermaye için zorunlu yasalar hâline getirir, ama onları icat etmez. Onları gerçekleştirir (s. 752).

> *Serbest rekabet*, sermayenin başka bir sermaye olarak kendisiyle ilişkisi, yani sermayenin sermaye olarak gerçek davranışıdır. Sermayenin (gelişiminin ilk tarihsel aşamalarında sadece birer eğilim olarak gözüken) iç yasaları ilk kez yasalar olarak ortaya koyulurlar; sermaye üzerine kurulu üretim, ancak serbest rekabetin gelişmesiyle birlikte ve gelişmesi ölçüsünde buna uygun biçimde kendisini ilk kez ortaya koyar, çünkü bu sermaye üzerine kurulu üretim tarzının serbestçe gelişmesidir; [sermayenin] koşullarının ve bu koşulları sürekli yeniden üreten süreç olarak

* *Grundrisse I*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, 1999; *Grundrisse II*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, 2003.

bizzat kendisinin serbestçe gelişmesidir. Serbest rekabet sermayenin gerçek gelişmesidir. Onun aracılığıyla sermayenin mizacına karşılık gelen şey, bireysel sermaye için dışsal bir zorunluluk olarak ortaya koyulur; sermaye kavramına karşılık gelen şey, sermaye üzerine kurulu üretim tarzı için dışsal bir zorunluluk olarak ortaya koyulur. Bunun içinde [yani serbest rekabette] sermayelerin birbirleri üzerinde, emek ve benzeri şeyler üzerinde uyguladıkları karşılıklı zorlama (işçiler arasındaki rekabet, sermayeler arasındaki rekabetin başka bir biçiminden ibarettir), sermaye olarak servetin *serbest*, aynı zamanda *gerçek* gelişmesidir. Bu o kadar geçerli bir durumdur ki, Ricardo gibi en bilgili iktisat düşünürleri sermayenin uygun yasalarını inceleyip açıkça formüle edebilmek için serbest rekabetin mutlak hâkimiyetini *önceden varsayarlar* –[bu yasalar] aynı zamanda onu idare eden canlı eğilimler olarak gözükürler. Ancak serbest rekabet, üretken sermaye sürecinin uygun biçimidir. Ne kadar gelişirse, [sermayenin] hareketinin gözüktüğü biçimler o kadar saf bir hâl alırlar (s. 650-1).

Kendinden önceki klasik iktisatçılar gibi Marx da rekabete çok önemli, hatta vazgeçilmez bir önem atfetmişti: Kapitalizmin yasalarının zorla uygulatıcısı. Ancak, yine klasik iktisatçılar gibi onun da ilgilendiği şey bu yasaların gerçekleşme araçları değil, bizzat yasalarının kendisiydi. Kapitalizmle birlikte rekabetin de gelişeceğini ve rekabetin zorla uygulattığı yasaların gerçekliğe giderek yaklaşacağını sorgulamaksızın kabul ediyordu. Bu bakış açısından bakıldığında rekabetle ilgili ayrıntılı inceleme-

lere gerek yoktu. Marx'ın bu konuyla ilgili yorumları da zaten diğer konuları tartışırken yaptığı küçük ve önemsiz değinmelerle sınırlı kalmış, rekabetin işleyişini analiz etmekten ziyade kendinden önceki yazarların rekabetin rolü hakkında öne sürdükleri yanlış kavrayışlarla ilgili olmuştur.*

Yeri gelmişken, Marx'ın kapitalizmin yasalarının gerçekleşme yollarından ziyade bizzat bu yasalara odaklandığını ve (*Kapital*'in I. cildinin ilk baskısına yazdığı önsözde açıkça belirttiği gibi) sistemin "hareket" yasalarıyla da ilgilendiğini unutmamalıyız. Marx'a göre rekabet ne "tam" veya "saf" olabilirdi, ne de dengenin biricikliği, istikrarlılığı ve benzeri şeylerin analiz edilmesine elverişli olacak şekilde denge durumlarıyla sonuçlanabilirdi. Bu tür garabetler, ekonominin burjuva toplumunun tarihini ve kaderini şekillendirmekte oynadığı gerçek rolü açığa çıkarmak yerine gizlemekle ilgilenenler tarafından iktisada çok sonraları ithal edildiler. Ne Marx'ın, ne de klasik

---

* Hosei Üniversitesi Ohara Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nden Samezo Kuruma'nın yönetiminde hazırlanan *Marx-Lexikon zur Politischen Ökonomie*'nin 1. cildi tamamen *Konkurrenz*'e (rekabet) ayrılmıştır. Yarısı Japoncaya tercüme edilmiş metinlerden oluşan 359 sayfalık bu çalışmada önsözler, ekler ve benzeri şeylerin yanı sıra Marx'ın çeşitli konulardaki özgün metinlerine 176 sayfa yer ayrılmıştır. Aşağı yukarı birer sayfa uzunlukta 176 alıntıya yer verilmiştir. Rekabetle doğrudan ilgili olan metinlerden çok, Marx'ın konuyla ilgili düşüncelerini şekillendiren bağlamın açıklanmasına epeyce bir yer ayrılmıştır. 1979'un sonuna kadar 11 cildi yayınlanan *Marx-Lexikon* eşsiz bir başvuru kaynağı.

iktisatçıların bu tür düşünsel oyunlara merakı vardı. Onlara ve en çok da Marx'a göre rekabet, sistemin parçalarının yerli yerinde olup, birbirleriyle anlaşılır şekillerde etkileşim içinde olmalarını sağlayan, bir bakıma yer çekimi yasasıyla karşılaştırılabilecek temel bir kuvvetti.

Marx, serbest rekabetin pratikte pek çok engelle ve tıkanıkla karşılaştığının elbette farkındaydı. Ancak bunların, kapitalist ilişkilerin gelişip yayılmasıyla birlikte yok olma sürecinde olan kapitalizm öncesi toplumsal biçimlenişten [*formasyon*] arta kalan şeyler olduklarını düşünüyordu. Bu tür rekabet engellerinin, bizzat kapitalizmin yasalarının işleyişinden kaynaklanması olasılığını tartışmamıştı. Buna karşın, 40. sayfada belirttiğimiz üzere, sermayenin yoğunlaşması ile merkezîleşmesini analiz ederken, kredi sisteminin bireysel kapitalistlerin bir araya getirebileceklerinden çok daha büyük sermaye birimlerinin yaratılmasında oynadığı rolü analiz ederken, rekabet koşullarında süregiden değişiklikleri açıkça ima ediyordu.

Marx'ın malzemelerini toplayarak üç ciltlik *Kapital*'ini yazdığı 19. yüzyılın ortalarında tipik İngiliz sanayisi (en açık örneğini tekstil ürünleri üretimiydi), her biri genel arz-talep durumunu etkileyemeyecek kadar küçük olan ve üretim maliyetlerini düşürerek daha fazla kâr elde etmek (ya da zarar etmekten kurtulmak) için canla başla

çabalayan yüzlerce küçük işletmeden meydana geliyordu. "Rekabet savaşı", diye yazıyordu Marx, "metaların ucuzlatılmasıyla yapılır. Metaların ucuzluğu, *ceteris paribus**, emeğin üretkenliğine ve bu da üretimin ölçeğine dayanır. Bu nedenle, büyük sermayeler daha küçük olanları yener" (*Kapital*, I. cilt, 25. bölüm, 2. kısım). Dahası, başlangıçta "birikimin mütevazı bir yardımcısı" olan kredi sistemi çok geçmeden "rekabet mücadelesinin yeni ve müthiş bir silahı hâline gelir, sonunda da kendisini sermayelerin merkezileşmesi için dev bir toplumsal mekanizmaya dönüştürür" (a.g.e.).

Bu değişikliklerin sonucu ve taşıyıcısı, Marx'ın, burjuva iktisadının çok daha sonra dikkate alacağı, mülkiyetle denetimin birbirinden ayrılması gibi görüngülerle ilgili yorumda bulunurken III. cildin 27. bölümünde epeyce bir yer ayırdığı "hisse senetli şirketlerin kurulması" (yani ticari şirketler) idi. Analizin işaret ettiği sonuçlar aşağıda alıntıladığımız paragrafta yorumlanmaktadır:

> Bu, kapitalist üretim tarzının bizzat kapitalist üretim içinde ortadan kaldırılmasıdır; görünüşte yeni bir üretim biçimine geçişin bir evresinden ibaretmiş gibi gözüken, kendi kendini yok eden bir çelişkidir. Çelişkili mizacını etkileri aracılığıyla açığa vurur. Belli alanlarda tekel oluşturarak, devletin işe karışmasına meydan okur. Yeni bir finans aristokrasisini, yani teşvikçiler, spekülatörler ve basit nominal müdürler şeklindeki yeni tür bir asalaklar zümresini; şirket

* (Latince) diğer bütün koşullar aynı iken -*çev.*

hokkabazlıkları, borsa dalavereleri ve hisse senedi spekülasyonu marifetiyle sürdürülen tam bir sahtekârlık ve dolandırıcılık sistemini yeniden üretir. Bu, özel mülkiyetin denetiminin olmadığı bir özel üretimdir (*Kapital*, III. cilt, haz. Kerr, 27. bölüm, s. 519).

Engels, bu satırların yazılmasından 20 yıl sonra çalışmayı yayına hazırlarken eklediği uzunca editör'ün notunda "Marx'ın bu satırları yazmasından bugüne kadar geçen zaman içerisinde, ikinci ve üçüncü derece hisse senetli şirketleri temsil eden yeni sanayi işletmesi biçimleri ortaya çıkmıştır" diyerek, "göklere çıkarılan rekabet serbestisinin artık dayanacak gücü kalmamıştır ve açıkça gözlenebilen iflasını ilan etmek zorundadır" sonucuna ulaşıyordu. Bu yeni işletme biçimleri, kartel ve günümüzdeki deyişle holding şirketi idi (başka bir deyişle, başka şirketlerin hisse senetlerini elinde bulundurarak bu sayede onları kontrolü altına alan şirket). İkinci biçimin bir örneği olarak, o dönemde yeni kurulmuş olan ve "Britanya'nın alkali üretiminin tamamını tek bir ticari firmanın eline veren" United Alkali Trust'dan bahsediyordu: "Böylelikle, tüm kimya sanayisinin temelini oluşturan bu alanda rekabetin yerini İngiltere'de tekel almış ve gelecekte bu alanın tüm toplum, ulus tarafından kamulaştırılmasına zemin hazırlanmıştır"

Bu son açıklama ve Marx'ın benzer değinmeleri, Marx ile Engels'in bu değişikliklerin kapitalizmin yeni bir ev-

resinin habercisi olarak görmeyip, aksine Marx'ın yukarıda alıntıladığımız sözcükleriyle "yeni bir üretim biçimine geçişin bir evresi" olarak değerlendirdiklerini akla getirmektedir. Bu üretim biçiminin çok geçmeden tarih sahnesinin tam merkezini işgal edeceğinden hiç şüpheleri yoktu.

Bütün bunları göz önüne aldığımızda Marx'ın, bizzat sermaye birikimi sürecinin rekabet koşullarında neden olduğu değişimlerin farkında olmadığı kesinlikle söylenemez. Buna karşın, bu değişimlerin kapitalizmin "hareket yasaları" üzerindeki olası sonuçlarını araştırmamasıyla ilgili olarak akla hemen iki açıklama geliyor. Birincisi, *Kapital*'in kaleme alındığı dönemde (1860'ların başlarında) bu değişimler henüz yeni yeni ortaya çıkmaktaydı ve analiz yapılırken başvurulabilecek ampirik malzemeler oldukça sınırlıydı. İkincisi, Marx bu değişimleri kapitalizmden yeni bir üretim biçimine geçişin emareleri olarak görüyordu. Yaklaşık yüz yıl sonra bugünden baktığımızda, (muhtemelen devrimcilerin çoğu gibi) Marx'ın da fazlasıyla iyimser olduğunu biliyoruz. Bunun sebebi, böyle bir geçişin başlangıç hamlelerinin çok uzak bir gelecekte olması değildi; bunların kendilerini tarihsel olarak kapitalizmin kalbinin attığı topraklarda değil de, küresel sistemde kapitalizmin daha az geliştiği çevre bölgelerde [*periferi*] ilk defa göstermeleriydi. Hatta bunun başlamasından önce bile, sermayenin yoğunlaşması ve

merkezileşmesi Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve çok geçmeden de Japonya'nın büyük kent merkezlerinde giderek hızlanarak ilerliyordu.

Sanayilerin birbiri ardına birkaç dev şirketin hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, kapitalizmin daha önceki aşamasının ayırt edici özelliği olan rekabet koşullarının köklü bir şekilde değişmiş olduğu iktisatçılar ve meraklı gözlemciler için iyice belirgin bir hâl almıştı. Yeni yüzyıla geçilmeden önce bile burjuva iktisatçıları betimleyici bir şekilde yeni durumla ilgilenmeye başlamışlardı ve gerek teşhir gerekse protesto amaçlı geniş bir popüler yazın ortaya çıkmıştı. ABD'de konuyu teorik açıdan ele alan ilk sosyal bilimci, Marx'tan oldukça etkilenmekle birlikte Marksist denilemeyecek Thorstein Veblen idi (*Ticari İşletme Teorisi* [Theory of Business Enterprise], 1904). Bunu Marksist bir bakış açısıyla yapan ilk kişiyse Avusturyalı Rudolf Hilferding oldu (*Finans Kapital*, 1910). Birkaç yıl sonra, Hilferding'in çalışmasından oldukça etkilenen Lenin *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması** isimli eserini yayınladı (1916). O zamandan beridir, 19. yüzyılın sonu itibariyle sermayenin yoğunlaşması ile merkezîleşmesinin kapitalizmi Marx'ın üzerine odaklandığı rekabetçi aşamadan uzaklaştırarak, finans kapitalizmi, emperyalizm ya da tekelci kapitalizm

* *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, 1969 -*çev.*

gibi çeşitli isimlerle anılan yeni bir aşamaya yöneltecek ölçüde ilerlemiş olduğu, Marksist teorinin herkesçe olmasa bile yaygın biçimde kabul edilmiş bir akidesi hâline gelmiştir.

"Tekel" terimi bu yazında büyük bir sıklıkla tekrarlanır, ancak neredeyse hiçbir zaman rekabeti dışlayacak ya da rekabetin olmadığını ima edecek şekilde kullanılmaz. Bu itibarla, bahsedilen diğer yazarların hemen hemen tamamı ve daha sonraki yıllarda bu geleneğe bağlı kalarak çalışanlar, Veblen'in *Ticari İşletme Teorisi*'nde getirdiği açıklamayı çok büyük bir olasılıkla kabul edeceklerdir. Veblen tüm üreticilerin, demiryollarıyla ilgili bir ifadeyle "satılabileceği en yüksek fiyatı koyalım" ilkesine göre hareket ettiklerini söyler. Şöyle devam eder:

> Belli bir işletme belli bir malın ya da belli bir hizmet sınıfının arzında tam tekel konumuna sahipse, bu ilke demiryolları ücretlerini tartışanların anladıkları anlamda kesinlikle geçerlidir. Ancak rakiplerin bulunduğu ve tekelin daha az katı olduğu durumda karşı karşıya kalınan rekabet, satılabileceği en yüksek fiyatın belirlenmesinde hesaba katılması gereken etkenlerden birisidir. Söz konusu işletmenin tekel niteliğinin çok az olması ya da hiç olmaması durumunda, rekabet en önemli etken hâline bile gelebilir. Ancak, modern sanayi dallarında faaliyet gösteren başarılı ticari teşebbüsler arasında tekel unsurunun büsbütün olmadığı bir

girişim bulunması oldukça şüphelidir.* Varsa bile bunlar sayıca azdır ve büyük değildirler. Üstelik, işlerini ilelebet sürdürmeyi umut eden bu tür tüm işletmeler olabildiğinde tekelci konuma sahip olmak için çaba gösterirler (New York: Charles Scribner's Sons, 1904, s. 54).

Burada söz konusu olan rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiştir; dolayısıyla kesinlikle rekabetin *ortadan kalkması* değil, rekabetin *biçimleri* ile *yöntemleri*ndeki bir değişimdir. Her firmanın arzının piyasanın yalnızca küçük bir kısmını oluşturduğu önceki dönemde, rekabetin başlıca silahları maliyetlerin düşürülmesi ve kalitesinin iyileştirilmesi idi. Firma, bu yolla varlığını sürdürüp kârlarını yükseltmeyi umut edebilirdi. Rekabet, aynı şekilde küçük olan ve piyasanın genelini fark edilebilir ölçüde etkilemeden sanayiye girip çıkabilecek belirli rakip firmalardan değil de, sanayideki tüm diğer firmalardan kaynaklanan bir şey olarak algılanıyordu. Faaliyetlerini sürdürüp büyümesi için bir firmanın geriye kalan firmaların ortalamasından daha iyisini yapması gerekiyordu, çünkü üretilen metaların değerini (ya da üretim fiyatını) bu ortalama belirliyordu. Maliyetleri or-

* Bu noktada Veblen şöyle bir dipnot ekler: "Burada 'tekel', örnek vermek gerekirse [*Tekeller ve Tröstler* [Monopolies and Trusts] isimli kitabın yazarı olan *–yazarın notu*] Bay Ely'nin kullandığı gibi arzın tamamen kontrol altında tutulması şeklindeki katı anlamıyla değil, konuşma dilindeki daha gevşek anlamıyla kullanılıyor. ... Bay Ely'nin katı tanımıyla "tekel"in gerçekte neredeyse hiç ortaya çıkmadığını söylediği düşünülürse, bu kullanım pekâlâ mazur görülebilir."

talamanın üstünde olan firmalar zor durumda kalırken, altında olanların işleri iyiye gidiyordu. Bu firmaların hiçbiri, gerek talep edilen metalar anlamında, gerekse metaların satılabileceği fiyatlar anlamında piyasanın bütününü etkileyemiyordu. Firmalar, bunları durumun verili unsurları olarak kabul etmek zorundaydılar.

Yoğunlaşma ve merkezîleşme ilerledikçe bu durum da değişti. Hepsinde olmasa da birbiri ardına sanayilerdeki firma sayısı azaldı ve her biri piyasanın dikkate değer bir kısmına tedarik sağlar hâle geldi. Firma (neoklasik iktisat bilimi terminolojisiyle "oligopolcü" [*azelci*]) sayısı azaldıkça, her birinin kendisini diğerlerinden anlamlı şekilde farklılaştırarak rekabet mücadelesine yeni boyutlar kazandırma olanağı da arttı. Bir firma için en önemli sorun, marka isimleri, reklam ve diğer saldırgan pazarlamacılık biçimleri, büyük alıcılara karşılıklı iltimaslarda bulunma ve benzeri yöntemlerle piyasanın bir kısmında özel bir konum edinmek; ardından da payını sağlamlaştırıp büyütmek için mücadele etmekti. Bu durumda firma, kendisine yönelik rekabetin artık bir bütün olarak sanayiden değil, piyasada kendisine en yakın durumdaki iki üç firmadan geldiğini anlıyordu. Bir başka deyişle rekabet eskiye göre daha gözle görülür ve açık, çoğunlukla da daha şiddetli hâle gelmişti. Belirmekte olan bu yeni rekabet tarzının ilk aşamalarında, firmaların fiyat kırarak

piyasa konumlarını iyileştirmeye çalışmaları yönünde güçlü bir eğilim vardı. Ancak, bunun çoğu kez kendi kendini baltalayan bir strateji olduğu deneyimlerin ışığında yavaş yavaş öğrenildi. Piyasa payını korumak için olduğu kadar arttırmak için de kolayca kullanılabilecek fiyat kırmanın tek sonucu rekabet eden tüm tarafların fiyat ve kârlarının düşmesi oluyordu. 19. yüzyılın son on yirmi yılında oldukça yaygın olan bu tür fiyat kırma uygulamaları, Amerikan İç Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan patlama döneminde en yüksek düzeyine ulaşan fiyatların hızla gerileyerek yüzyılın sonuna gelindiğinde çok daha düşük bir düzeye gelmesinde şüphesiz önemli bir rol oynadı. 1873 yılı 100 kabul edilirse, ardı arkası kesilmeyen iflasların, bu dönemi âdeta sonu bir türlü gelmeyen zor zamanlardan biri olarak yaşayan iş âleminin uyarı mahiyetindeki gürültülü şikâyetleri ile feryatlarının eşliğinde toptan eşya fiyat endeksi 1898'de 53'e gerilemişti.*

ABD'li iş adamları, rekabetçi bir silah olarak fiyat kırma stratejisinin kendi kendini baltalayıcı mizacını artık kavramış, yasalardan (şirketler hukuku ve düzenleyici

* Bununla birlikte, fiyatlardan ve kârlardan farklı olarak fiziki çıktı anlamında dönemin oldukça hızlı bir büyüme dönemi olduğu belirtilmelidir. 1870-1900 arasında Gayri Safi Yurtiçi Hasıla üç kat yükselmişti (tahmini hesapların mevcut olduğu otuz yıllık diğer dönemlerin hepsinden daha olumlu bir performans). Bkz. ABD Ticaret Bakanlığı, *Sömürgecilik Döneminden 1957'ye Kadar ABD'nin Tarihsel İstatistikleri* [Historical Statistics of the United States from Colonial Times to 1957] (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1961, s. 140-41.

yasalar), kurumlardan (örneğin ticaret odaları) ve teamüllerden (örneğin fiyat liderliği) oluşan karmaşık bir ağ aracılığıyla fiyat kırma stratejisini normal iş pratiğinden yasaklama sürecini başlatmışlardı.* Bu açıdan değerlendirildiğinde, yüzyıl dönümüne denk gelen bu yıllar ABD kapitalizminin gelişiminde de bir dönüm noktasına işaret ediyordu: İç Savaş dönemi haricinde fiyatların sürekli olarak azaldığı bir yüzyıl olan 19. yüzyıl yerini (Büyük Bunalım istisna olmak üzere) fiyatların belirgin bir şekilde yükseldiği 20. yüzyıla bırakıyordu.

* Bu sürecin tamamını ele alan klasik bir çalışma için bkz. Arthur R. Burns, *Rekabetin Gerileyişi: Amerikan Sanayisinin Evrimi Üzerine Bir İnceleme* [The Decline of Competition: A Study of the Evolution of American Industry] (New York: McGraw-Hill, 1936). 1930'ların sonlarında yapılmış etkili bir çalışma olmasına karşın II. Dünya Savaşı'ndan sonra neredeyse tamamen görmezden gelinmesi, akademik sosyal bilimlerde Soğuk Savaş ile başlayıp McCarthyizm ile güçlenen ideolojik sağa kayışı yansıtır (Arthur R. Burns ile bir dönem Federal Rezerv Kurumu'nun başkanlığını yapan Arthur F. Burn karıştırılmamalıdır). Fiyat rekabetinin tamamen yasaklanmadığını, aslında tamamen yasaklanmasının mümkün olmadığını eklemek gerekiyor. Finansal kaynakları bol olan ve ortalık yatıştığında fiyatları tekrar yükseltip zararını telafi edebileceğine güvenen, saldırgan bir şekilde yönetilen bir şirketin, piyasa payını yükseltmek amacıyla zarar etmeyi göze almaya değeceğini düşündüğü konjonktürler olacaktır. Daha da önemlisi, çok sayıdaki küçük firmadan hangilerinin ayakta kalıp büyümeyi başaracağı sorusunun hâlâ cevaplanmayı beklediği yeni sanayilerin durumudur (örneğin elektronik sanayisinin son yirmi yıldaki durumu). Burada, daha eski sanayilerin yıllarca önce geçmek zorunda kaldıkları deneyimin tekrarlandığı bir alışma süreciyle karşı karşıyayız. Bu son bahsettiklerimizin birer istisna olduğunu ve *Business Week* dergisi editörlerinin (15 Haziran 1957) açıkça belirttikleri gibi fiyat sisteminin "yalnızca tek yönlü -yukarı doğru-" işlediği hükmünün doğruluğunu gölgelemesine izin vermememiz gerektiğini unutmamalıyız.

Burada, sermayenin yoğunlaşıp merkezîleşmesinin rekabette neden olduğu dönüşümün klasik iktisatçılarla Marx'ın rekabete atfettikleri rolü, yani kapitalizmin yasalarının gerçekleştiricisi ve zorla uygulatıcısı olma rolünü geçersiz kılıp kılmadığını sormalıyız. Cevap kesinlikle olumsuzdur. Hatta son derece önemli bir alanda bu rolün genişleyip güçlendiği de doğrudur: Sermaye ile emek arasındaki ilişkiler alanında. Klasik Marksçı anlayışa göre rekabet, kapitalistleri mümkün olan en düşük maliyet düzeyinde (madalyonun diğer yüzüne bakarsak kârı en-çoklaştıracak şekilde) üretim yapmaya zorlar. Bu ise kapitalistlerin emek gücünü olabildiğince ucuza satın alacakları ve aldıkları bu emek gücünü sıkıştırarak, ulaşılabilir en fazla üretim miktarını elde edecekleri anlamına gelir. Bu, değer, artık değer ve kâr yasalarının geçerliliğini sağlayacak gerekli koşuldur ama yeterli koşul olmayabilir. Bunu doğuran mekanizma, hem tekelci kapitalizme geçişten önce hem de sonra işlemeye devam eder. Rekabetçi baskılar, kapitalistleri mümkün olan en düşük maliyet düzeyinde üretim yapmaya zorlamayı sürdürür. Harvard İşletme Okulu'ndan bir profesörün yazdığı oldukça hacimli bir kitapta bunun nedeni açıklanıyor.* Yazara göre, "yatırılan sermayenin getiri oranını rekabetçi en düşük getiri oranına ya da iktisatçının 'tam rekabetçi' sanayisi-

* Michael E. Porter, *Rekabet Stratejisi*, New York: The Free Press, 1980 [çev. Güven Ulubilgen, Sistem Yayıncılık, 2001].

nin kazandıracağı getiri [oranına] doğru düşürmek için sürekli olarak çalışan" beş rekabetçi kuvvet bulunmaktadır (s. 5). "Beş rekabetçi kuvvetle baş ederken, bir sanayide bulunan diğer firmalardan daha iyi bir performans gösterilmesini sağlayabilecek üç tane genel stratejik yaklaşım bulunmaktadır: (1) Toplam maliyet liderliği, (2) farklılaştırma, (3) odaklanma" Bunlardan ilki diğerlerine göre çok daha önemlidir. Porter'in sözleriyle:

> Düşük maliyet konumuna sahip olmak, güçlü rekabetçi kuvvetlerin varlığına rağmen firmaya faaliyet gösterdiği sanayide ortalamanın üstünde getiriler kazandırır. Maliyet konumu firmaya rakiplerinin rekabetinden korunma imkânı sağlar, çünkü rakipleri rekabet nedeniyle kendi kârlarını erittiklerinde bile, düşük maliyetleri sayesinde bu firma hâlâ kazanç elde edebilir. Düşük maliyet konumu firmayı güçlü alıcılardan korur, çünkü alıcılar güçlerini kullanarak fiyatları etkinlik açısından ikinci sırada gelen rakibin düzeyine düşürebilirler. Düşük maliyet girdi maliyeti artışlarıyla başa çıkmakta daha fazla esneklik sağlayarak, güçlü tedarikçilerden korunma imkânı sağlar. Düşük maliyet konumuna yol açan etkenler, ölçek ekonomileri ya da maliyet avantajları anlamında da önemli giriş engelleri sağlarlar genellikle. Son olarak düşük maliyet konumu, sanayideki rakiplerine oranla firmayı ikameleri karşısında elverişli bir konuma getirir. Dolayısıyla, düşük maliyet konumu firmayı beş rekabetçi kuvvetten de korur, çünkü hem ucuzlatma ancak etkinlik açısından ikinci sırada gelen rakibin kârları tamamen sıfırlanıncaya kadar kârları eritmeye devam edebilir, hem de daha az etkin olan

rakipler rekabetçi baskılardan ilk zarar görenler olurlar (s. 35-36).

Dolayısıyla, ayakta kalıp büyümenin, en az kapitalizmin ilk aşamasında olduğu kadar maliyetlerin en alt düzeye indirilmesine hayati ölçüde bağlı olduğu şüphesizdir. Bir adım daha atarak günümüzün dev şirketinin emek gücünden alabileceğinin en fazlasını almak konusunda küçük ölçekli atasını fersah fersah geride bıraktığını söyleyebiliriz. Bu noktada, konunun önde gelen uzmanlarından Harry Braverman'ın *Emek ve Tekelci Sermaye* çalışmasından alıntı yapmamız yerinde olacak:

> Üretim süreçlerindeki çok önemli gelişmeler tam da tekelci kapitalizmle aynı dönemden gelmektedir. Gerek üretimin modern temeli üzerinde örgütlenmesine yönelik tüm "hareket"in, gerekse bilimsel yönetimin başlangıcı geçtiğimiz yüzyılın son yirmi yılındadır. Bilimin, emek gücünün sermayeye daha hızlı dönüştürülmesinde sistemli bir şekilde kullanılmasına dayanan bilimsel-teknik devrim de aynı zamanda başlar. Sermaye faaliyetinin bu iki yüzünü tarif ederken, tekelci sermayenin en önemli yönlerinden ikisini de tarif etmiş olduk. Bunlar, kronolojik ve işlevsel açılardan kapitalist gelişmenin yeni aşamasının birer parçasıdırlar ve tekelci kapitalizmden ortaya çıkıp onu mümkün kılarlar (New York: Monthly Review Press, 1974, s. 252).*

* Ayrıca bkz. Richard Edwards, *İhtilaflı Alan: 20. Yüzyılda İş Yerinin Dönüşümü* [Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century] (New York: Basic Books, 1979).

Marx, tüm sınıflı toplumlarda "belirleyici öğe"nin (asıl mizaçlarını tanımlayan öğenin), "karşılığı ödenmemiş artık emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alındığı özgül iktisadi biçim" olduğunu düşünüyordu (*Kapital*, III. cilt, 47. bölüm, 2. alt başlık). Kapitalizmde bu özgül biçim sermaye/ücretli emek ilişkisidir. Rekabetçi kapitalizmin tekelci kapitalizme dönüşmesi bu ilişkiyi yadsımak bir yana, tam tersine incelterek mükemmelleştirir. Ancak dönüşüm, başta karşılığı ödenmemiş artık değerin kullanım biçimleri ve dağılımı olmak üzere sistemin belli bazı ikincil nitelikleri açısından önemli değişiklikleri de beraberinde getirir. Bu nedenledir ki özgül bir tekelci kapitalizm teorisine ihtiyaç vardır.

Tekelci kapitalizmde hüküm süren değişmiş rekabet biçimleri, Marx'ın *Kapital*'in III. cildinin 2. kısmında analiz ettiği sistem genelinde geçerli bir ortalama kâr oranına doğru bir eğilime değil, bir kâr oranları hiyerarşisine yol açar. En yüksek kâr oranlarına tekelci konuma en fazla yaklaşan sanayilerde rastlanırken, küçük ölçekli rekabetçi işletmenin hâkim olmaya devam ettiği sanayilerde ise bunun tam tersi geçerlidir. Artık değer kâr oranları mekanizması aracılığıyla dağıldığı ve kâr oranının yüksekliğiyle belli bir sanayide faaliyet gösteren firmaların sayısı (ve büyüklükleri) arasında kabaca bir bağıntı bulunduğu için, devam eden yoğunlaşma ve

merkezileşme süreci veriliyken, artık değerin daha küçük ölçekli ve daha rekabetçi sektörlerden alınıp daha büyük ölçekli ve daha tekelci olanlara verilmesi yönünde güçlü bir eğilim ortaya çıkar. Ancak, birikimde kullanılabilecek artık değer miktarı, payına düşeceği sermaye biriminin büyüklüğü ve kârlılığı oranında daha büyük olacağı için, ekonominin genel yapısı daha tekelci hâle geldikçe aynı toplam artık değer miktarı daha yüksek bir birikim oranını destekleme eğilimi gösterecektir.

Bunun, birikimin sürecinin fiili gelişimi açısından doğuracağı bazı sonuçlara daha önce kısaca değinmiştik (bkz. s. 42-43). Söylenenleri tekrar etmeye gerek yok, ama daha önce bahsetmediğimiz, rekabetin ve tekelin daha doyurucu bir şekilde ele alınması için daha fazla araştırma ve analiz yapılmasını gerektirecek birkaç noktaya dikkat çekmek istiyorum.

Birincisi, tekelci kapitalizm teorisini, neoklasik iktisat teorisinin alameti farikası olan katı ve değişmez kalıplara benzer kalıplar içinde dondurmamak konusunda dikkatli olunmalı. Ortalama kâr oranının yerini bir kâr oranları hiyerarşisi aldı dediğimizde, bundan hareketle hiyerarşinin çeşitli düzeylerindeki sanayilerin (ya da firmaların) hep aynı olması gerektiği gibi bir sonuca ulaşılmamalıdır. İç ve dış etkenlere tepki olarak hiyerarşi içinde sürekli bir hareket vardır. Bu yazının kaleme alındığı sırada (1981'in

başlarında), ABD'de petrol ve otomobil sanayilerinin konumlarındaki tersine dönüş bu açıdan özellikle çarpıcı bir örnektir. Birkaç yıl öncesine kadar otomobil sanayisi açık arayla zirvedeyken, petrol merdivenin oldukça alt basamaklarında yer alıyordu. 1973'ten sonra petrol fiyatlarının aniden ve hızla yükselişe geçmesinin yanı sıra otomobil devlerinin yeni koşullara uyum sağlamakta yavaş kalmaları, petrol sektörünü zirveye çıkarırken otomobil sektörünün alt sıralara gerilemesine neden oldu. İş dünyası yayın organlarında yer alan tahminlere göre, yaklaşık bir düzine devasa şirketin hâkimiyeti altındaki petrol sanayisinin kârları, reel sektör şirket kârlarının %30-40 kadarını oluşturuyor; kesinlikle benzeri görülmemiş bir durum. Otomobil sektörünün üç devi ise ABD şirketler tarihindeki en büyük zararları açıkladılar. Bu ilişki besbelli ki böyle sürüp gitmeyecek; petrol sektörü gerilerken otomobil sektörü yükselecektir. Ancak, göreli konumlarının eski hâline döneceğinin hiçbir güvencesi yoktur.

Başka birçok sanayinin deneyimlerine bakarak, aynı ölçüde çarpıcı olmasa da benzer örnekler verilebilir. Holdingleşme eğiliminin son yıllarda artmasıyla, firmalarla sanayiler arasındaki ilişkinin giderek bulanıklaştığını da sözlerimize eklemeliyiz. Büyük petrol şirketlerinin çoğu petrokimyasal ürünlerle ve diğer enerji biçimleriyle de ilgileniyor, pek çoğu madencilik sektörüne giriyor. En bü-

yük çelik üreticisi olan US Steel faaliyetlerini çeşitlendirerek kimyasallara, kömüre, petrole ve gaza yöneliyor. Beşinci büyük çelik üreticisi olan Armco şu anda kârlarının yarıdan fazlasını enerjiyle ilgili (özellikle petrol sahası araç gereçleri) faaliyetlerden elde ediyor. Bunlara benzer pek çok örnekten bahsedilebilir. Kârlar sanayilere değil de firmalara gittiği için, sanayileri kârlılığa göre sıralamanın anlamı giderek sorunlu hâle geliyor. Öte yandan, artık değerin daha büyük sermaye birimlerinin lehine olacak şekilde dağıldığı genel önermesi giderek daha az sorgulamaya açık hâle geliyor. Tekel ile birikim arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, meselenin özününü işte bu oluşturmaktadır.

İkincisi, her ne kadar Marx değişen rekabet biçimlerinin birikim süreci üzerindeki etkisini analiz etmeye kalkışmamış olsa da, *Kapital*'in III. cildinin sonlarında yer alan ("Rekabet Yanılsaması") ilgi çekici bir paragraf, 20-30 yıl daha yaşamış olsaydı düşüncesinin hangi yönü takip edeceği hakkında bize bir fikir vermektedir:

> Eğer artık değerin ortalama kâra eşitlenmesi üretimin çeşitli alanlarında, başta toprakta tekel olmak üzere yapay ya da doğal tekeller şeklinde engellerle karşılaşırsa -ki bu durumda üretim fiyatının ve böyle bir tekelden etkilenen metaların değerinin üzerine çıkacak bir tekel fiyatı mümkün hâle gelir; yine de metaların değerinin dayattığı sınırlar bundan ötürü ortadan kalkmış olmaz. Belli metaların tekel fiyatı, diğer meta üreticilerinin kârlarının bir

bölümünü tekel fiyatlı metalara aktaracaktır sadece. Artık değerin üretimin çeşitli alanları arasındaki dağılımında yerel bir rahatsızlık dolaylı olarak ortaya çıkacaktır, ancak bunlar artık değerin hudutlarını değiştirmeyecektir. Eğer tekel fiyatlı bir meta emekçinin zorunlu tüketimine dahil olursa, (emekçinin emek gücü değerinin eskisi gibi kaldığı durumda) ücretleri arttırarak artık değeri azaltacaktır. Ancak böyle bir meta, elbette ücretlerin asgari fiziksel geçimlik düzeyinin üstünde olması koşuluyla, ücretleri emek gücü değerinin altına da düşürebilir. Bu durumda tekel fiyatı, reel ücretlerden (yani emekçinin, aynı emek {gücü} miktarı karşılığında aldığı kullanım değerleri miktarı) ve diğer kapitalistlerin kârlarından yapılacak bir kesintiyle ödenecektir. Tekel fiyatının, hangi sınırlar içinde metaların normal fiyat düzenlemesini etkileyeceği kesinkes saptanacak ve doğru bir şekilde hesaplanabilecektir (*Kapital*, III. cilt, haz. Kerr, s. 1003-4).

Bu paragrafı yazarken Marx'ın aklından yalnızca "artık değerin dağılımındaki yerel bir rahatsızlık" geçiyordu, ancak bu muhakemenin tekelin (yani üretim fiyatından veya değerden -hangisi daha yüksekse- daha yüksek fiyatlar koyabilecek sanayilerin) daha genelleşmiş yayılmasının yanı sıra devam eden yoğunlaşma ve merkezîleşme sürecini de içine alacak şekilde genişletilebileceği açıktır. Artık değerin daha çok rekabetçi sektörlerden daha az rekabetçi olanlara doğru yeniden dağılımına ilaveten, işçilerin kendilerini ücret malları için tekel fiyatlarından koruyamamaları hâlinde, reel ücretlerin aleyhine olacak

şekilde toplam artık değerin artması da söz konusu olabilir (artık değer oranının yükselmesi anlamına gelir bu). Tekel fiyatlarının, ücretleri emek gücü değerinin altına düşürmek yolu dışında artık değer oranını yükseltemeyeceği, zaten bu yolun da esasen istikrarsız ve geçici bir etki olabileceği söylenerek buna itiraz edilebilir. Ancak bu itiraz, tekelleşmenin tarihsel olarak bakılması gereken bir süreç olduğunu ve birikim sürecinin hâlâ süren bir kısmı olduğunu görememektedir. Emek gücü değeri belirli bir anda verili olarak kabul edilebilir, ancak zaman içerisinde (emek gücünü üretme maliyetlerinin yükselmesi ve işçilerin yaşam standartlarını iyileştirme mücadeleleri nedeniyle) yükselme eğilimi gösterir. Bu bağlamda tekelleşmenin giderek artmasını, ücretleri emek gücü değerinin altına düşüren değil de, emek gücü değerindeki artışı yavaşlatan bir şey olarak görmek gerekir. Bu nedenle tekelleşme, artık değer oranını aksi durumda gerçekleşeceği düzeyin üzerine çıkarak, emek karşısında sermayenin lehine işler. Dolayısıyla öyle gözüküyor ki, modern tekelci kapitalizm teorisinin iki temel fikri (yani yoğunlaşma ile merkezîleşmenin rekabette yol açtığı dönüşüm hem artık değer oranını yükseltir, hem de artık değerin dağılımını daha büyük sermaye birimlerinin lehine olacak şekilde çarpıklaştırır), Marx'ın *Kapital*'in III. cildinde açıkça sezdirdiği düşünce çizgisinin mantıksal sonuçlarıdır.

Tekelci kapitalizm teorisinin temel nitelikteki diğer tezi, yani artık değerin değişen büyüklüğü ile bileşimine artık değerin kullanım tarzlarındaki değişikliklerin eşlik ettiği tezi için aynı şeyi söylememiz mümkün değildir (yaklaşık yüz yıldır hem mutlak hem de göreli satış maliyetlerinin muazzam büyümesi bu tezin dikkat çekici bir örneğidir). Marx, dolaşım maliyetlerini tartışırken bunların üretici işletmelere giden artık değerden yapılan kesintiler olduğunu açıkça ortaya koymuş ve tüccar sermayesi alanında yer aldıklarını düşünmüştü. O dönemde sanayi sermayesi ile tüccar sermayesi arasında çıkar çatışma olması ve ilkinin sürekli güçlenmesi nedeniyle, kapitalist gelişme devam ederken dolaşım maliyetlerinin görece önemini kaybetmesi yönünde bir eğilim olduğunu düşünmüştü. Bu, rekabetçi kapitalizm döneminde oldukça doğruydu. Ancak, fiyat rekabetinin gerilemesiyle birlikte piyasa payını arttırmanın diğer biçimleri öne çıktı ve bunlar ağırlıklı olarak pazarlamacılık alanıyla ilgiliydi (ürün farklılaştırması, markalaşma, reklam, ambalajlama ve benzeri). Bu faaliyetlerin bazıları alıcıya daha fazla kullanım değeri kazandırır, ancak çok daha büyük bir kısmının sadece pazarlanabilirlikle ilgili olması nedeniyle çoğunlukla ilave dolaşım maliyeti unsurları olarak ele alınırlar. Bu amaçla harcanan emek ve sermaye üretici değildir (artık değer tüketirler ama üretmezler). Toplum-

sal açıdan bakıldığında düpedüz israf olarak görülmeleri gerekir.

Tekelci kapitalizmin gelişimi daha da ilerledikçe, artık değerin kullanım tarzında da yeni değişiklikler (bilhassa emperyalizmle, militarizmle ve devletin birikim sürecindeki tıkanıklıkları giderme çabalarıyla ilgili olan değişiklikler) ortaya çıktı ve bunlar giderek önem kazandılar. Hilferding, Rosa Luxemburg ve Lenin gibi ikinci kuşak Marksist teorisyenlerin araştırmalarının merkezine yerleştirdikleri bu sorular o zamandan bu yana Marksistlerin zihnini sürekli meşgul etmiştir. Ancak, rekabeti ve tekeli Marksist bir bakış açısıyla kısaca tartıştığımız bu bölümün sonuna gelirken, tekelci kapitalizmi ve uzun dönemli sonuçlarını kapsamlı olarak kavramayı başaran ilk teorisyenin Kuzey Amerikalı Thorstein Veblen olduğunu teslim etmemiz yerinde olur. Veblen 1904 gibi erken bir tarihte, günümüzde yaklaşık 75 yıl önce olduğundan daha doğru gibi gözüken aşağıdaki tespiti yapmıştı:

> Reklamcılığın büyük kısmı ve rekabetçi satışa giden diğer çabaların çoğu gibi asalak sanayilerin orantısız büyümesinin yanı sıra askeri harcamalar ve bariz şekilde savurgan tüketim için mallar üretmeye yönlendirilmiş diğer sanayiler, toplumun ilerleme şansını, hatta varlığını tehlikeye sokacak ölçüde toplumun can damarlarını kurutur. Yaşam koşullarının bu bakımdan dayattığı sınırlar son çare olarak seçici niteliktedir. Asalakça ve müsrifçe çabaların üretken sanayiden sürekli fazla olması mutlaka bir gerilemeye

neden olacaktır. Ancak, modern mekanik sanayinin son derece yüksek üretim etkinliği sayesinde müsrifçe uğraşlara ve savurgan harcamalara ayrılabilecek pay oldukça geniştir. Toplam geçimlik gereksinimleri modern yöntemlerle üretilebilecek olası çıktının o kadar gerisinde kalmaktadır ki, israfa ve asalaklıkla elde edilen gelire oldukça geniş bir pay kalmaktadır. Dolayısıyla, iktisadi yaşamın daha önceki evrelerinin tarihinden çıkarılabilecek ve sanayinin tükenişinden kaynaklanan bu tür gerileme örnekleri, modern sanayi toplumunun bu konuda nelere izin verebileceğine dair iyice tanımlanmış dersler taşımamaktadırlar (*Ticari İşletme Teorisi*, s. 64-65).

20. yüzyılın son 20 yılına girerken bu güvenlik payının, kullanılıp sonunda tamamen tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olup olmadığı konusunda haklı olarak endişelenebiliriz. Bugün yaşadığımız krizin kalbinde bu soru yatıyor.

3

MERKEZ, ÇEVRE VE SİSTEMİN KRİZİ

Kapitalizmin krizde olduğu, bugünlerde beylik bir laf hâline geldi: Sistemin dostlarından olduğu kadar düşmanlarından da aynı şeyi duyabilirsiniz. "Kriz" teriminin uygun bir şekilde açıklığa kavuşturulması şartıyla bunun savunulabilir bir tez olduğuna inanıyorum. Bu dersi esasen bu işi yapmaya ayırmayı öneriyorum.

Her şeyden önce belli bir ülkeden ya da bölgeden değil de, kapitalist sistemin bütününden bahsettiğimiz açıkça belirtmeliyiz. Sürekli varoluşunun ilk döneminden itibaren daima ülkelerle bölgelerin sınırlarını aşan kapitalizm günümüzde tam anlamıyla küresel bir sistem hâline gelmiştir.

Kapitalizmin sürekli varoluşunun ilk dönemiyle kabaca Batı Avrupa'nın 15. ve 16. yüzyıllarını kastediyorum. Niyetim bu tarihten önce kapitalizmin ol-

madığını ya da kapitalizmin sürekli varoluşunun başka bir yerde başlamasının mümkün olmadığını ifade etmek değil. Bu iki nokta üzerinde biraz daha düşünmemizin faydalı olacağını düşünüyorum.

Gerçek kapitalizm olarak değerlendirebileceğim ilk örnekler, Ortaçağ boyunca bir dizi İtalyan şehir devletinde ortaya çıkmıştı. Venedik, bunlardan en eskisi ve daha sonra gelenlerin takip edecekleri ilk örnekti. Coğrafi konumunun (İtalya anakarası düşünüldüğünde kıyıdan uzakta, batı ve doğu Akdeniz arasında ticarete ve fethe uygun stratejik bir yerde bulunmasının) sunduğu eşsiz fırsatı iyi kullanan Venedik, özünde feodalizm karşıtı ve burjuva bir toplum olarak yüzyıllarca varlığını sürdürdü. Venedik'in büyük zenginliğinin temellerini elbette ticaret, korsanlık ve haraç alma oluşturuyordu, ancak Venedik kapitalizmi saf bir tüccar kapitalizmi değildi. Toplumun varlığını sürdürmesinde kesinlikle hayati önemi olan gemi yapımcılığı ve silah sanayileri kapitalist bir tarzda örgütlenmişti ve çok sayıda ücretli emekçi istihdam ediyordu. Venedik'in siyasi ve kültürel üstyapısı, döneminin feodal bağlamını yansıtmaktan ziyade yaklaşmakta olan burjuva çağının habercisiydi. Ortaçağ'ın ilerleyen dönemlerinde, İtalya'nın başka yerlerinde de burjuva şehir devletleri ortaya çıkıp gelişti. Floransa'nın en dikkat çekici örneği olduğu bu şehir devletlerin bazılarında son derece

gelişmiş bir kapitalist tekstil sanayisiyle birlikte olağan çalışma yaşamı anlaşmazlıkları ve siyasal sınıf mücadelesi ortaya çıkmıştı. Kapitalizmin bu ilk filizleri, uzun dönemde düşmanca feodal ortamda ayakta kalamayacak kadar bölünmüş ve zayıf durumdaydılar. Yine de tarih sahnesinden silinip giderlerken arkalarında zengin iktisadi pratikler (örneğin çift girişli defter tutma), siyasi kurumlar ve kültürel başarılar miras bıraktılar. Bu zengin miras, 15. ve 16. yüzyıllarda yapılan coğrafi keşifler sonucunda ortaya çıkıp, kapitalizmin sonraki dört yüzyıl boyunca hâkim dünya düzeni olmasını sağlayan Atlantik kıyısındaki kapitalist toplumlarca devralınıp kendi ihtiyaçlarına göre uyarlanacaktı.

Batı Avrupa dışında dünyanın başka bir yerinde varlığını sürdürebilecek bir kapitalizmin ortaya çıkma olasılığına gelince, bunun mümkün olup olmadığını bilimsel anlamda ispatlamak elbette mümkün değildir. Yine de bana oldukça akla yatkın geliyor: Dört başı mamur bir kapitalist düzenin ortaya çıkışı için zorunlu ön koşullar olan gelişmiş ticaret ilişkilerine ve para ekonomilerine sahip bölgeler vardı. Zaman tanınmış olsaydı bu bölgelerden bir ya da birkaçının, Avrupa'da fiilen gerçekleşenle karşılaştırılabilir bir atılımı yapmaması için herhangi bir sebep göremiyorum. Mesele onlara zaman tanınmamış olmasıdır. Aralarında hâkim bir merkezî devletin yokluğunun da yer aldığı bir dizi

sebepten ötürü Avrupa'nın durumu daha elverişliydi ve bölge yarışa biraz avantajlı başlamıştı. Denizcilik ve askeri ateş gücü alanlarında üstün teknolojiler geliştirilmiş olması bölgenin önemli avantajları arasında önde geliyordu. Avrupalıların, muazzam miktarlarda serveti anavatanlarına aktarmalarını sağlayan yağmacılığa ve fetihçiliğe girişmeleri de bu sayede mümkün oldu. Aynı zamanda muhtemel rakip bölgelerin gelişme potansiyeli de büyümeden önlenerek fiilen tahrip edildi. Bu rakip alanlar, bağımsız bir kapitalist gelişme sürecinden geçmek yerine kendilerini sömürge, bağımlı devlet, şu veya bu biçimde uşak devlet olarak yükselen Avrupa merkezli kapitalist sisteme dahil edilmiş bir hâlde buldular. Bugün bildiğimiz hâliyle kapitalizmin, henüz emekleme çağındayken kendi kendini idare eden bir merkez ile bağımlı bir çevrenin diyalektik bütünlüğü olarak başlaması işte bu yolla oldu.

Kapitalizmin daha başından itibaren (bağımsız-bağımlı, hâkim-tabi, gelişmiş-az gelişmiş, merkez-çevre gibi terimlerle tarif edilen) bu iki kutba sahip olduğu gerçeği, tüm yönleriyle evriminin her aşamasında hayati bir önem taşımıştır. İtici güç daima merkezdeki birikim süreci olmuştur. Çevre toplumları, merkezin gereksinimlerine uyum sağlayıp ihtiyaçlarını karşılamaları için cebir ile piyasa güçlerinin bileşimi kullanılarak şekillendirilmişlerdir.

Batı Avrupa'da ortaya çıkan ilk dışarı doğru atılım, deniz taşımacılığı ile donanma gücü alanlarındaki ezici üstünlük nedeniyle çoğunlukla diğer kıtaların kıyı bölgelerini ve yakındaki adaları etkiledi. Bu yayılma tarzı ilerleyen zamanlarda da devam etti, ancak kıtaların muazzam büyüklükteki iç bölgeleri ile buralarda yaşayan halkların (ilk önce yavaş yavaş, sonra demiryollarının kullanılmasıyla birlikte çok daha geniş çaplı olarak) etki altına alınıp fethedilmesiyle desteklendi. Art arda gelen bu yayılma dalgalarının sonuçları her yerde aynı olmadı. Az çok açıklıkla tanımlanabilen bazı etki ve tepki modellerini birbirinden ayırt edebiliriz.

(1) Kapitalizm öncesi toplumların zayıf ve nüfusun az olduğu yerlerde, fetihçiler olası iki yoldan birini izlediler. (a) Yerli halkın yanı sıra fethedilen başka bölgelerden getirilenlerin de zorla çalıştırılmasına dayanan yeni üretim biçimleri (plantasyonlar, madencilik kampları) kurdular. Bu işletmelerin ürünleri (altın ve gümüş, tropikal ürünler) merkeze ihraç edilerek muazzam kârlarla satılıyordu. Karşılığında, işçiler için yerel olarak üretilemeyen geçimlik mallar ve yerleşik Avrupalılar için lüks mallar ithal ediliyordu. Son derece eşitsiz olan bu mübadele, merkezle çevre arasında daha sonraki eşitsiz mübadele biçimlerinin ilk örneği olarak görülebilir. Bu model, Güney ve Orta Amerika'da, Güney ve Güneydoğu Asya ile Afrika'nın bazı kısım-

larında hüküm sürüyordu. (b) Fetihçiler, yerli halkları öldürerek ya da bunu yapamadıklarında onları fiilen saf dışı ederek, az çok anavatanlarını örnek alan yerleşimci toplumları kurdular. Kuzey Amerika ve daha sonra da Avustralya ile Yeni Zelanda bu modelin önde gelen örnekleriydi. ABD'de olduğu gibi koşulların elverişli olduğu yerlerde bu tür yerleşimci sömürgeleri çok geçmeden bağımsız statüye sahip olmaya heveslendiler ve zaman içerisinde bağımsızlıklarını kazanarak, çevrenin sömürülmesinde birer rakip ve ortak olarak sistemin merkezindeki ülkeler kervanına katıldılar.

(2) Avrupalılar, kapitalizm öncesi toplumların daha güçlü ve daha gelişmiş olduğu yerlerde amaçlarına mevcut düzeni parçalayarak değil de, toplumun iktidar yapısına nüfuz ederek, şeflerle hükümdarları birbirlerine karşı kullanarak, kapsamlı ve etkin bir sömürge yönetimi kurarak ve yerli halka gerek doğrudan iktisadi, gerekse dolaylı siyasi sömürü biçimlerini dayatarak ulaşmayı hedeflediler. Britanya idaresi altındaki Hindistan bu modelin klasik bir örneğiydi, ama Britanya'nın yanı sıra Hollanda ile Fransa da Asya'da, Afrika'nın bazı yerlerinde ve Ortadoğu'da aynı modeli takip ettiler.

(3) Avrupa'nın yayılmasının son bölümüne, yani Japonya ile karşılaşmasına geliyoruz. Japonya, tarih boyunca dış dünyayla bağlantısının görece sınırlı olması ve Batı yayılmacılığının Asya'da izlediği yolun en

sonunda yer alan coğrafi konumu nedeniyle Avrupalıların oldukça geç bir tarihte hedefi hâline gelmişti. Üstelik, bu sırada imparatorluk yarışına Kuzey Amerikalılar da katılmıştı. Batılılar, sonunda 19. yüzyılın ortalarında Japonya'ya ulaştıklarında, karşılıklı rekabet ve başka yerlerle meşgul olmaları yüzünden başlangıçtaki avantajlarından istifade etmekte yavaş davrandılar. Bu durum, Batı yayılmacılığının diğer kurbanlarının yazgısından ders alan Japon yöneticilerin bir yandan ülkenin bağımsızlığını korurken, diğer yandan da ülkeyi dört başı mamur bir kapitalist güce dönüştürmek için gereken toplumsal ilişkilerle kurumları Batı'dan alıp Japonya'ya dayatmalarını sağlayan başarılı bir manevra stratejisi hazırlamalarını mümkün kıldı.

Japonya, tarihsel standartlara göre fevkalade kısa bir sürede kapitalist sistemin dış çevresinden kurtularak doğrudan doğruya merkezine yerleşti. Seçilen (ya da bazılarına göre Japonya'ya dayatılan) rota hem tarihsel olarak biricikti, hem de başarı şansı sunan yegâne rotaydı. Japonya kendisinin çevreyle bütünleştirilmesine izin vermiş olsaydı, diğer birçok ülke gibi olduğu yerde kapana kısılıp kalacaktı. Bu durumun hızlı iktisadi kalkınma önünde ille de engel olması gerekmez –Brezilya tarihi bunun inandırıcı bir örneğidir. Ancak, kalkınma bağımsız değil bağımlı olacaktı ve Japonya'nın dünya kapitalist piramidinin en üst basamaklarına ulaşması

asla mümkün olmayacaktı.

Böylece can alıcı bir soruya geliyoruz: Merkezdeki bağımsız kalkınma ile çevredeki bağımlı kalkınma arasındaki fark nedir? Bu sorunun elbette pek çok yönü vardır, ancak burada yalnızca en önemli ikisine değineceğim.

Bunlardan ilki, tarım ve sanayi arasındaki ilişkiyle ilgili. II. Dünya Savaşı sonrası dönemin en önde gelen Üçüncü Dünyalı Marksistlerinden olan Samir Amin meselenin özünü mümkün olan en özlü biçimde şöyle ifade ediyordu: " 'Tarım devrimi'nin 'sanayi devrimi'nden önce gerçekleştiği merkez ülkelerinin aksine çevre ülkeleri ilk aşamaya başlamadan ikincisini ithal etmişlerdir" (*Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1977, s. 16). Tarım sektörü üretkenliğinde, dolayısıyla tarımsal artıkta sürekli bir artış sağlanamamış olsaydı merkezde kapitalizm asla kök salamazdı. Kırsal kesimde işçilerin serbest kalmasının, kırla kent arasında ticaretin gelişip serpilmesinin, giderek gelişen iş bölümüne ve ücretli emeğe dayanan doğrudan ve (eve iş verme sistemi gibi) aracılı manifaktür biçimlerinin ortaya çıkmasının, en nihayetinde de dört başı mamur bir kapitalizmin gelişinin son adımı olarak makinelerin kullanılmaya başlamasının ("sanayi devrimi") temelini bu oluşturmuştu.

Bağımsız ve kendi kendine yeterli kapitalist top-

lumlarının gelişmesine yol açabilecek yegâne sıralama budur. Sanayileşmenin bir şekilde iktisadi kalkınma sürecinin kalbinde yattığı düşüncesi, yaygın olmasına karşın iktisat tarihinin önemsenmediğini gösteren bir yanılsamadır. Aksine sanayileşme, iktisadi kalkınmanın son perdesi ve taçlandırıcı başarısıdır. Her ne kadar Almanya ve Japonya gibi kalkınma sürecine katılmakta görece geç kalmış ülkeler, öncellerinden öğrenip (ve ödünç alıp) bu sayede onların yaptıkları yanlışları tekrar etmeyerek gereken zamanı kısaltsalar da, başarılı sanayileşmeye giden kestirme bir yol bulunmamaktadır. Gereken tarımsal temeli oluşturmadan, Samir Amin'in deyişiyle sanayi devrimini "ithal eden" ülkeler ancak yeni bağımlılık biçimleri yaratabilmişlerdir.*

Merkezdeki bağımsız kalkınma ile çevredeki bağım-

---

* Herhangi bir yanlış anlamaya yol açmamak için, sanayileşme için gereken tarımsal temeli oluşturamayan çevre ülkelerinden bahsetmemizin, bu ülkelerin belli bazı tarımsal kalkınma deneyimleri yaşamış olduklarını inkâr etmek anlamına gelmediğini sözlerimize eklemeliyiz. Buradaki temel sorun, bu deneyimlerin olsa olsa ihraç edilmek üzere üretilen az sayıda özel ürününün ekimiyle sınırlı olması ve süreç içerisinde yurtiçi üretim açısından hayati öneme haiz en iyi topraklarla diğer kırsal kaynakları kullanma eğiliminde olması etrafında dönmektedir. Sonuç, neredeyse tüm çevre ülkelerinde gözlemlenen bir paradokstur: Ağırlıklı olarak tarım ekonomileri olan bu ülkelerin kendilerini besleyemeyerek, tahıl ve diğer temel gıda maddeleri gereksinimlerinin büyük bir kısmını merkez ülkelerden ithal etmek zorunda kalmaları. İşte bu nedenledir ki, çevrede bağımsız kalkınma stratejisinin ilk kuralı, gıda maddeleri üretimi dahil olmak üzere tarımda kendi kendine yeterli olmayı kararlı bir şekilde hedeflemek olmalıdır. Bu ise sanayileşmenin her şeyden önce tarımın ihtiyaçlarına göre ayarlanması gerektiği anlamına gelir.

lı kalkınma arasındaki farkın dikkat çekmek istediğim ikinci yönü, çevrede sömürü oranının en başından itibaren daima merkezden oldukça yüksek olmasıdır. Merkezde sömürü oranı, pratik bir yaklaşımla artık değer oranıyla aynıdır. İş gücünün yalnızca küçük bir kısmının kapitalist sanayide ücretli emekçi olarak istihdam edildiği, çok daha büyük bir kısmının esasen kırsal kesimde ama aynı zamanda kentlerle kasabalarda da toprak sahipleri, tüccarlar ve tefeciler tarafından doğrudan ve dolaylı olarak sömürüldüğü çevrede bu durum geçerli değildir. Kapitalist sanayide çalışmayan işçilerden gasp edilen artığın tamamı ya da büyük bir kısmı ticarileştirilir ve kapitalist yollardan üretilen artık değerle ayırt edilemeyecek şekilde birbirine karışır. Bu koşullarda toplumsal sömürü oranından bahsedebilir, ancak bildiğimiz anlamdaki artık değer oranıyla bu kavram birbirine karıştırılmamalıdır.

Çevredeki yüksek sömürü oranı, bir yandan yerli yönetici sınıfların ve onların müttefikleri olan seçkinlerin merkez ülkelerin burjuvazisiyle karşılaştırılabilir bir yaşam sürmelerini sağlarken, öte yandan da çevreden merkeze doğru (kârlar, faiz, rantlar, lisans ücretleri ve benzeri biçimlerde) muazzam bir parasallaşmış artık ürün akışını mümkün kılar.

Madalyonun diğer yüzünde, işçilerin, köylülerin, kırsal kesimde ve kentin kenar mahallelerinde yaşayan

marjinalleştirilmiş yoksulların geçimlerini genellikle zar zor sağlayabildikleri, hatta bunu bile yapamadıkları sefil bir yaşam standardı vardır. İyi niyetli eleştiriciler, yoksullaştırılmış kitlelerin ihtiyaçlarını karşılayacak üretken tesislere yatırılabilecek artığın çevreden dışarı akıtılması olarak değerlendirdikleri şeyi sıklıkla esefle karşılarlar, ancak bu ata et ite ot vermek demektir. Sorunun kökeninde yüksek sömürü oranı yatmaktadır; yüksek sömürü oranı, hem yoksulluğu kalıcı hâle getirir, hem de Marx'ın II. Kesiminin yerli bir biçimine yatırım yapılmasını haklı kılacak ve yatırımları bu alana çekecek kitlesel bir tüketici malları pazarının büyümesini engeller. Tabii ki yüksek sömürü oranı sistemin yapısına iyiden iyiye işlemiş, aşılması zor bir dizi ulusal ve uluslararası kurumsal düzenlemelerce korunmaktadır.

Çevredeki oldukça yüksek (ve sıklıkla artan) sömürü oranının merkezdeki karşılığı artık değer oranının düşük (ve zaman içerisinde görece istikrarlı) olmasıdır. Bunun birbiriyle ilişkili iki temel sebebi vardır. Bir yandan merkezin işçi sınıfı daha gelişmiştir ve kendi çıkarları için örgütlenip mücadele etmek için daha iyi bir konuma sahiptir. Öte yandan merkezin burjuvazileri, proletaryanın yaşam standardının zamanla yükselmesine (yani üretkenlik artışı ile birlikte artık değer oranının istikrarlı kalmasına) izin veren bir durumun

yalnızca işlevsel olmakla kalmayıp, sistemin bir bütün olarak işleyişi açısından vazgeçilmez olduğunu tarihsel deneyimlerinden öğrenmişlerdir. Aksi takdirde tüketim malları üreten II. Kesimin büyümesi güdük kalır, üretim araçları üreten I. Kesime yönelik talep baskılanır ve sermaye birikimi sürecinin işleyişi açısından hayati önemdeki koşullar mevcut olmaz. Yüksek ve artan artık değer oranı, bireysel kapitalist açısından ne kadar arzulanır bir şey olarak gözükürse gözüksün, bir bütün olarak merkezin kapitalist toplumları açısından bir felaket olacaktır.

Bu kadar da değil. Sanayi devriminin ilk aşamalarında (19. yüzyılın ortalarına gelinceye değin), Avrupa burjuvazisi örgütlenme karşıtı yasalar ve benzeri uygulamalarla işçi sınıfının örgütlenmesini önleyerek artık değer oranını arttırmaya çalışmıştı. Sonuç, yeni yeni boy gösteren proletaryanın içerisinde güçlü devrimci akımların gelişmesi oldu. Proleter devrimi savunan bir dünya görüşü olan Marksizmin ortaya çıkıp, o zamandan beri geriye döndürülemez bir şekilde yayılmaya başlamasının bu döneme denk gelmesi bir tesadüf değildi. 1848 devrimleriyle paniğe kapılan ileri kapitalist ülkelerin yönetici sınıfları stratejilerini gözden geçirip işçilerin mücadelelerine daha esnek bir şekilde tepki göstermeye, izledikleri bu yeni yolun süreç içerisinde siyasi ve iktisadi kazanımlar getirdiğini keşfetmeye

başladılar. Sendikalist ve reformcu siyasi kanatlarıyla modern emek hareketinin şekillenmesi, hareketi tahrip etmeyi değil de kapitalizm açısından güvenli ve hatta faydalı olacak sınırlar içinde tutmayı amaçlayan muhalefete karşın, takip eden yarım yüzyıl içerisinde oldu. Yeri geldiğinde bahsedeceğimiz üzere devrimci Marksizm bir süre sonra dünya kapitalist sisteminin merkezindeki doğum yerinden, gelişme koşullarının daha uygun olduğu (ki hâlâ öyledir) çevreye doğru "uzun yürüyüş"üne başladı.

Çevre ile merkezdeki sömürü düzeyleri arasındaki karşıtlığın bir benzerine dünya kapitalizminin iki kısmındaki siyasi sistemler arasındaki aynı ölçüde çarpıcı karşıtlıkta rastlanır. Merkezde, izlenen çeşitli rotalar sonucunda ve uzun bir sürenin sonunda, birikim sürecinin işleyişiyle makul ölçülerde uyumlu olan istikrarlı bir artık değer oranının ve sınıf ilişkilerinin sürdürülmesi açısından en uygun siyasi düzenleme olduğu kanıtlanan burjuva demokrasisi norm hâline gelmişti. Öte yandan çevrede, burjuva demokrasisi kurumlarını kopyalama çabaları (örneğin Latin Amerika'da bağımsızlıklarını kazanan İspanyol sömürgelerinin anayasalarını ABD anayasasını model alarak yapmaya çalışmaları) ya aldatıcı görünümler doğurdu veyahut da yaşam biçimleri aşırı yüksek sömürü oranlarının sürdürülmesine bağlı olan ve halka verecekleri herhangi bir tavizin

iktidarlarının devamlılığını tehlikeye atacağını gören yönetici sınıflarca boşa çıkarıldı. Bundan dolayı daha en başından itibaren ve geçmişte herhangi bir zamanda olduğu kadar günümüzde de, çevrede geçerli norm şu ya da bu türdeki asker-polis devletleri olagelmiştir. Aslında bunlar madalyonun iki yüzüymüşçesine yüksek sömürü oranlarıyla yakından ilişkilidirler.

Bu analiz, çevre ülkeleri ve halkları açısından geniş kapsamlı sonuçlar doğurur. Kurbanı oldukları aşırı yüksek sömürü oranlarını, geleneksel burjuva aklının savunduğunun aksine kapitalizm öncesi geçmişlerinden miras almamışlardır. Bu, iktisat ders kitaplarında tavsiye edilen, hükümetlerin ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlarının da çığırtkanlığını yaptığı dış yardım ve yabancı yatırımlar, teknoloji transferi ve benzeri politikalarla çözümlenebilecek bir sorun değildir. Tüm bu faaliyetler mevcut yapının çizdiği çerçevenin içinde kalarak gerçekleştirilirler, dolayısıyla bu yapıyı değiştirmekten çok güçlendirme niyeti taşırlar ve bu yönde bir etki yaparlar.

Örnek olarak çokuluslu şirketlerin çevre ülkelerdeki yatırımlarını ele alalım. II. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük çapta gerçekleşen bu yatırımlar modern sanayinin büyümesini geçmişle karşılaştırılamayacak ölçüde hızlandırmıştır. Merkezin ileri ülkelerinde üslenen çokuluslu şirketler, zaten var olan ve küresel kapitalizmin

genel genişlemesiyle birlikte büyümesi beklenen pazarlar için üretim yapıp kâr elde etmek amacıyla, haklı olarak bu tür kalkınmanın ilk örneği sayılabilecek Brezilya gibi ülkelere gidiyorlar. Bu pazarların bir kısmı, Brezilya halkının en üst gelir dilimini oluşturan yaklaşık yüzde 20'lik bir kesimin tüketimleriyle teşvik ettiği iç pazarlardır. Bir kısmı ise tarım ürünlerine, ham maddelere ve (ucuz emek çalıştırılması sayesinde maliyetlerin düşük tutulabildiği) belli bazı manifaktür ürünlerine yönelik uluslararası pazarlardır. Ancak, mevcut olmayan ve çokuluslu şirketlerin yaratmaya hevesli olmadıkları, açık arayla en büyük pazar olma potansiyelini taşıyan bir pazar daha bulunmaktadır: Brezilya halkının yaşam standardının yükselmesiyle yaratılacak pazar. İlk bakışta bir paradoks gibi gözükebilecek bu durumun basit bir sebebi vardır: İster Brezilyalı isterse yabancı olsun kapitalistler, halk yığınlarını tüketiciler olarak değil maliyet unsurları olarak görmektedirler. Halkın reel geliri ne kadar düşük olursa, yerli üst sınıfa ve uluslararası pazara satış yapmak o kadar kârlı olacaktır. Burada geçerli olan dinamik son derece ürkütücü bir sonuç doğurmuştur: Genellikle Brezilya "ekonomik mucizesi" olarak anılan, 1964 askeri darbesinden sonraki 15 yıllık dönemde Gayri Safi Milli Hasıla yıllık olarak yüzde 10 gibi yüksek bir hızla büyürken, reel ücretler düzeyi üçte bir oranından fazla *azalmıştır*. Brezilya devlet başka-

nının birkaç yıl önce yaptığı Washington ziyareti sırasında "ülkemde ekonomi gayet iyi, ama insanlar değil" demesine şaşmamak gerek.

Hem teorik analiz hem de tarihsel deneyimler, bağımlı kalkınmanın çevre halklarının ezici bir çoğunluğuna daha iyi bir yaşam ve daha parlak bir gelecek sunmayıp, tam tersine sömürünün daha da şiddetlenmesine ve sefaletin daha da artmasına yol açtığı sonucuna ulaşmamızı sağlıyor. O hâlde onlar için ileri gitmenin yolu kapitalist sistemden devrimci bir kopuştur -giderek artan sayıda çevre ülkesi bu yolu zaten kat etmiştir.

Bu arka plandan hareketle ve son derste ileri sürdüğüm aşırı birikim eğilimi analizini aklımızda tutarak, küresel kapitalist sistemin günümüzde yaşadığı krizi teşhis etme konusuna geçebiliriz.

Kapitalizmde hep olduğu üzere krizin tohumları önceki refah döneminde ekilmiştir. İncelemekte olduğumuz örnekte bu dönemin en uygun başlangıç tarihi II. Dünya Savaşı'nın sonu olarak tespit edilebilir. Savaşın belirleyici sonuçlarını olası en kısa şekilde şöyle sıralayabiliriz: (1) Berlin-Tokyo ekseninin yenilmesi; (2) Britanya ile Fransa'nın zayıflaması; (3) ABD'nin dünya kapitalist sisteminde tartışmasız hegemonyasını kurması; (4) Çin'in emperyalizmin yörüngesinden kopması; (5) çevrede ulusal kurtuluş mücadelelerinin

olgunlaşması ve bunun sonucunda geleneksel sömürge yönetimi biçimlerinin gerilemesi.

ABD'nin tartışmasız hegemonyası yaklaşık çeyrek yüzyıldan biraz uzun sürdü. II. Dünya Savaşı'nın mağlup ülkelerinin yavaş yavaş eski güçlerini kazanmalarıyla birlikte ABD hegemonyası da zayıflamaya başladı. Küresel kapitalist sistem, tartışmasız tek bir hegemonyacı güç olduğunda daima pürüzsüzce işler ve bu tartışmasız hegemonyanın aşınıp sona ermesi hep zorlu dönemlerle krizlerin başlangıcına işaret eder. II. Dünya Savaşı sonrası dönem her iki açıdan da beklenildiği gibi gelişmiştir.

ABD hegemonyası altındayken küresel kapitalizm, işleyen ve esnek bir uluslararası para sisteminin yanı sıra görece serbest uluslararası ticaret ve sermaye hareketlerinden faydalanmıştı. Bretton Woods anlaşmalarıyla altın ve dolar birbirinin yerine geçen evrensel para biçimleri olarak belirlendi. Ticaretin ve ödemelerin büyümesi, evrensel para biçimlerinin artan arzına yönelik büyük bir talep yarattı. ABD, ödemeler dengesinde açık vermek suretiyle bu talebi karşılayabilirdi ve öyle de yaptı. Dünyanın diğer ekonomilerine ve bankacılık sistemlerine âdeta dolar pompaladı. ABD açısından bakıldığında, ülkenin istediği zaman dünyanın kaynaklarını kullanmasını mümkün kılan bu ayrıcalık muazzam bir güç kaynağıydı. Bu aynı zamanda baştan

çıkarıcı ve tehlikeli bir ayrıcalıktı. İstismar edilmesi ayrıcalığın baştan çıkarıcı yönünü oluştururken, bunun sistemi mahvedecek olması ise tehlikesidir. Göreceğimiz üzere, baştan çıkma eğilimi ABD'nin karşı koyamayacağı kadar büyüktü.

Ancak, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde sermaye birikiminin lehine olan koşullar işleyen parasal sistemle ve görece serbest ticaretle sınırlı değildi. Hesaba katılması gereken başka şeyler de vardı: (1) Savaşın yarattığı tahribatın onarılması ve kaynakların savaş sırasında askeri üretime yönlendirilmesinin neden olduğu sivil kıtlıkların giderilmesi ihtiyacı. (2) Savaş zamanındaki gelişmelerden ortaya çıkan bir dizi yeni sermaye kullanım tekniğinin mevcut olması. (3) Hegemonyacı gücün (ve daha az ölçüde de askeri müttefiklerinin) askeri ihtiyaçlarının yarattığı muazzam talep.

Hegemonya konumunun gereği olan bu ihtiyaçlar, bu dönemin özgün koşulları nedeniyle önemli ölçüde artmıştır. Bu koşullardan ikisi özellikle dikkat çekicidir: (a) Sovyetler Birliği'nin kapitalist olmayan askeri/iktisadi bir süper güç olarak ortaya çıkışı ve (b) ulusal kurtuluş mücadelelerinin yaygınlaşması ve emperyalist güçlerin (Kore ve Vietnam gibi iki önemli bölgesel savaşın yanı sıra çok sayıda daha küçük çaplı askeri çatışma dahil olmak üzere) bu mücadeleleri bozguna uğratma çabaları. Bu bağlamda, Almanya ile Japonya'nın

savaş sonrası iktisadi toparlanmalarını Kore savaşının sağladığı uyarımla gerçekleştirmeleri anlamlıdır.

Bu tarihsel dekoru tam olarak hesaba kattığımız takdirde, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin neden küresel kapitalist sisteminin eşi görülmemiş bir şekilde genişlediği bir dönemi başlatmış olduğunu kavrayabiliriz. 1945'ten bu yana iş çevriminin yükseliş evreleri tarihsel standartlara göre uzun, düşüş evreleri ise kısa süreli ve sınırlı olagelmiştir. Sistemin çelişkileri fiilen ortadan kalkmış olmasa bile öylesine azalmış gibi gözükmektedir ki, gerçekçi bir yaklaşımla artık geçmişe ait şeylermiş gibi değerlendirilebilmişlerdir.

Ancak, yüzeyin hemen altında ve genellikle gözlerden uzak duran bazı uzun dönemli eğilimler bizi fırtınalı günlerin beklediğine işaret ediyordu. Bence bu eğilimlerin en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: (1) Aşırı yatırım, (2) borçlanmadaki çok büyük artış, (3) uluslararası para sisteminin zayıflaması ve (4) merkez ve çevre arasındaki eşitsizliğin büyümesi. Bunları sırayla gözden geçirelim.

Aşırı yatırım. O yılların atmosferinin etkisiyle küresel sistemin her yerinde iş dünyasına bir iyimserlik havası hâkim olmuştu. Kapitalistler, hiç durmaksızın genişlediği varsayılan bir ekonomiye kendilerini hazırlamışlardı. Başta çelik, gemi yapımcılığı, otomobil, ağır kimyasallar ve benzeri temel sanayilerde olmak üzere

muazzam büyüklükte üretim kapasiteleri inşa edilmişti. Bu tür yatırım patlamaları, her zaman olduğu üzere kendi kendini besleyerek kısa ve orta vadelerde abartılı bir refah artışına yol açar (büyüyen çelik sanayisi daha fazla çeliğe gereksinim duyar ve aynı şey Marx'ın I. Kesimi için genelde geçerlidir). Ancak, sayısız tarihsel deneyimin gösterdiği üzere bu süreç ilelebet devam edemez. Bu kadarının da artık fazla olduğu anlaşıldığında aniden baş gösteren durgunluk muhtemelen çok daha sarsıcı olur.

Borçların artması. Hem ulusal hem de uluslararası olarak borçlar daha önce görülmemiş bir boyutta artmıştı. *Business Week* dergisinin borçlarla ilgili özel raporundan alıntı yapacak olursak (16 Ekim 1978): "ABD, 1975'ten sonra yeni bir borç ekonomisi; 1970'lerin başında yaşanan borçlanma furyasını bile gölgede bırakacak ölçüde çılgınca ve ayrıksı bir kredi patlaması yaratmıştır" Uluslararası olarak, "uluslararası piyasadan gelen büyük çaplı fon akımları ulusların eski borçlarını öteleyip neredeyse sınırsız bir şekilde yeni borç almalarını mümkün kılmaktadır" Bu borçlanma faaliyeti elbette uluslararası talebi ve yatırımı beslemiştir, ancak bunun sınırsız bir şekilde gerçekten de sürüp gidebileceğini hiç kimse düşünmemektedir.

Uluslararası para sisteminin zayıflaması. Daha önce belirtildiği üzere dolarla altını eşit sayan Bretton Wo-

ods sistemi, ABD'ye diğer ülkelerin kaynakları üzerinde eşsiz bir güç kazandırmıştı. Bu güç uzunca bir süre sistemin devamlılığını sağlayacak şekilde kullanıldı: ABD'nin ödemeler dengesi açıkları, genişleyen uluslararası ekonominin parasal ihtiyaçlarını karşılamak için gerekliydi. Ancak ABD, fazladan dolar yaratma faaliyetini bu işlevle sınırlı tutmadı. Sahip olduğu bu gücü çevredeki uşak rejimlere destek çıkmak, dünyanın dört bir yanında askeri üsler kurmak, Çinhindi'nde yürüttüğü savaşı finanse etmeye yardımcı olmak ve denizaşırı yatırımlarını büyütmek amacıyla kullandı. Bu politikaların sonucunda bir süre sonra dünya, sistemin parasal ihtiyaçlarını kat kat aşan bir dolar bolluğuyla karşı karşıya kaldı.

1980'lere gelindiğinde ABD'nin, karşılığını altın olarak ödeyip kapatmayı bir kenara bırakalım, kontrol altında tutma gücünün bile çok ötesine geçen dolar fazlasının 1.000 milyar doları bulduğu tahmin ediliyor. Bu fazlalar, Demokles'in kılıcı gibi doların başı üzerinde sallanıyor ve sallanmayı da sürdürecek. 1978 Ekiminde herkesin neredeyse tam bir panik içerisinde dolar satmasının ardından, büyük merkez bankalarının ortak çabaları sayesinde para piyasasında göreli bir sükûnet ortamı sağlanabildi. Ancak, temelde yatan koşullar iyileşmemiş ve ABD'nin gelişmiş kapitalist ülkeleri yeni bir çevrimsel düşüş evresine sürüklemesiyle birlikte as-

lında daha da kötüleşmiş gibi gözükmektedir. İstenmeyen dolarları elden çıkarma çabaları, her daim var olan tam ölçekli bir parasal panik olasılığıyla birlikte her an yeniden baş gösterebilir. Kıyaslanabilir en son olayın ardından neler yaşandığına bakarak ne gibi sonuçların bizi beklediğini tahayyül edebiliriz. Avusturya Creditanstalt bankasının 1931'de batması, I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan para sisteminin sonunu tetiklemiş; korumacılık, para blokları ve hem para hem de sermaye akımları üzerinde ulusal kontroller uygulanmasından oluşan yeni bir dönemi başlatmıştı.

Merkez ve çevre arasındaki eşitsizliğin büyümesi. Merkezle çevre arasındaki eşitsizliğin giderek büyümesi, her ne kadar burjuva sosyal bilimi bırakın inandırıcı olmayı tutarlı bir açıklama bile hiçbir zaman getirememiş olsa da, son yıllarda herkesçe kabul edilen ve hakkında epeyce yorum yapılan bir *gerçek*tir. Öte yandan bizim açımızdan ortada esrarengiz bir şey yoktur. Aksine, kapitalist sistem bir bütün olarak genişlediğinde eşitsizliğin en hızlı şekilde büyümesinin beklenebileceği tam da bizim bakış açımızı yansıtmaktadır. Bunun açıklaması, merkezdeki görece istikrarlı artık değer oranı ile çevredeki yüksek (ve artan) sömürü oranı arasındaki karşıtlıkta yatmaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi genel bir canlılığın yaşandığı dönemlerde merkezde hem sermaye ile emeğin reel gelirleri

yükselir, hem de görece yüksek bir istihdam düzeyine ulaşılır. Çevrede ise gelir artışları nüfusun küçük bir bölümünde yoğunlaşırken, üretici sınıflar yaşam standartlarının düşmesiyle ve artan işsizlikle boğuşmak zorunda kalırlar.

Birlikte görülen ve ekseriyetle etkileşim içinde olan bu yönelimlerle eğilimlerin iki yönlü bir sonucu vardır. Merkezde sermaye birikimi sürecinin sendelediğini, stagflasyonun* yeniden ortaya çıktığını ve borçlanmanın çığırından çıkarak âdeta patladığını görürüz. Çevrede bu senaryoya yeni öğeler eklenir: Şiddetlenen siyasi baskıların eşliğinde kitlelerin yaşam standartlarının gerilemesi; sıklıkla işgücünün yüzde 30-40'ına ulaşan yüksek işsizlik oranları; hiçbir azalma belirtisinin görünürde olmadığı ve herhangi bir iyileşme umudunun hissedilmediği sefalet, yetersiz beslenme, hatta açlıktan kaynaklanan ölümler. Dolayısıyla, küresel sistemin her iki kesimi de en azından gizli bir kriz hâli içindedir ve kırılma noktalarına gelindiğinin işaretlerine her yerde rastlanabilir –Ekim 1978'de ABD'de yaşanan hisse senedi piyasası ve dolar panikleri, İran devrimi ve daha yakınlarda ise para birimlerinin *hiçbirine* güvenilmediğinin bir kanıtı olarak altın fiyatının hızla ve spekülatif bir şekilde yükselmesi. Ancak, gelinen noktaya ilişkin bu detayların dışında önümüzde çok daha büyük bir

* Durgunlukla birlikte enflasyonun olması –*çev.*

mesele bulunmaktadır. Küresel kapitalist sistemin günümüzdeki krizi, çeyrek yüzyıldan daha uzun bir süredir faal olan kuvvetlerce şekillendiriliyor. Halen faal durumdaki bu kuvvetler aslında sisteme içkindirler. Araya beklenmedik bir şey (örneğin büyük bir savaş) girmediği müddetçe de faal olmaya devam edecekler. Ulusal hükümetlerce durdurulmaları ya da kontrol altına alınmaları mümkün değildir ve uluslararası bir hükümet diye bir şey de yoktur.

4

MARKSİZM VE GELECEK

Önceki derslerde metafizik ve diyalektik düşünce tarzlarını, kapitalizmi, kapitalizmin özerk merkezle bağımlı çevreden oluşan küresel bir sistem olarak gelişimini ve son olarak da bu küresel sistemin günümüzde başına bela olan krizi tartıştım. Bu derste, sistemi devirmek amacıyla ortaya çıkan devrimci hareketlerle ve başarılı oldukları yerlerde bu hareketlerin ne tür toplumlar yarattıklarıyla ilgili bazı düşüncelerimi sizlerle paylaşmak istiyorum.

Marksizmin, geçmişi 1840'lara kadar uzanan temel fikirleri Marx ile Engels'in ayrı ayrı ya da birlikte kaleme aldıkları bir dizi çalışmada somutlaşır: *Kutsal Aile* (Marx ve Engels), *İngiltere'de Emekçi Sınıfının Durumu* (Engels), *Alman İdeolojisi* (Marx ve Engels), *Felsefenin Sefaleti* (Marx) ve *Komünist Manifesto* (Marx ve

Engels).* O dönemde İngiltere'yi ve Batı Avrupa'nın bazı kesimlerini kasıp kavuran sanayi devriminin etkileri bu çalışmaların hepsinde açıkça görülür. Tıpkı çağdaşları gibi Marx ve Engels de *Emekçi Sınıfının Durumu*'nda ayrıntılı olarak açıklayıp, *Manifesto*'da dünyaya ilan ettikleri yeni fabrika proletaryasının hızla büyümesinden ve maruz kaldığı insanlık dışı yaşam koşullarından derinden etkilenmişlerdi.

Yaşamlarının daha sonraki yıllarında, düşünsel gelişimlerinde belirleyici olan bu dönemde biçimlendirdikleri görüşlerinde herhangi bir özsel değişik yapmadılar. Proletaryanın ileri kapitalist ülkelerdeki durumu ve devrimci rolüyle ilgili yorumları için de aynı şey geçerlidir. Bununla birlikte19. yüzyılın ikinci yarısı, Batı Avrupa proletaryasının yaşam koşullarında ve siyasi konumunda son derece önemli değişikliklere tanıklık etti: Reel ücretlerin yükselme eğilimi, işçi sınıfı örgütlenmesinin gerek ekonomik gerekse siyasi alanlarda yaygınlaşması ve devam eden mücadeleler (bazı örneklerde ise potansiyel devrimci çatışmaların önünü almak isteyen yönetici sınıfların kabullenmesi) sonucunda refah devleti tipi reformların yapılması. Bu kazanımların

---

* *Kutsal Aile*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1996; *İngiltere'de Emekçi Sınıfının Durumu*, çev. Yurdakul Fidancı, Sol Yayınları, 1997; *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1976; *Felsefenin Sefaleti*, çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, 1966; *Komünist Manifesto*, çev. Nail Satılgan, *Komünist Manifesto ve Hakkındaki Yazılar* içinde, Yordam Kitap, 2008 -*çev.*

elde edilmesi, kapitalizmin 1848 devrimlerinin yenilgiye uğratılmasının ardından başlayan hızlı yayılması ve merkezin çevre üzerindeki emperyalist sömürüsünün yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşması sayesinde mümkün olmuştu.

Marx ve Engels bu gelişmelerden elbette habersiz değillerdi. Giderek güçlenen işçi sınıfı partilerinin İngiliz ve Avrupalı liderleriyle sürdürdükleri ilişkileri sayesinde bu gelişmeleri ilk elden öğrenecek birçok fırsata sahiptiler. Ne var ki merkezin işçi sınıflarının, sanayi devriminin ilk zamanlarında potansiyel olarak ne kadar devrimci olursa olsunlar, sonraki gelişmelerle kapitalist sistemin çerçevesi içinde kalarak kendi üyelerinin durumunu iyileştirmeyi amaçlayan reformcu bir güce dönüştüğü şeklindeki kaçınılmaz sonucu öğretilerine dahil etmediler.*

---

* Bu söylediklerimden, merkez işçi sınıflarının 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişip günümüze kadar devam eden reformculuğunun küresel kapitalist sistemin değişmez bir özelliği olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Söz konusu bir buçuk yüzyıllık dönem, ileri kapitalist ülkelerde işçi sınıfının gerçek yaşam standartlarının yükseldiği ve kapitalist yayılmanın eşitsiz olmakla birlikte aralıksız devam ettiği bir dönem olmuştur. Ancak, bir önceki dersimizde dile getirdiğim argüman, yani küresel sistemin geriye döndürülemez bir kriz evresine girmiş olduğu doğruysa, merkez işçi sınıflarının tarihinde yeni bir sayfanın açılmakta olduğu sonucunu göz ardı edemeyiz. Bu sınıfların bu yeni evrede bir kez daha dönüşümden geçerek yeniden devrimci bir güç hâline geleceklerini öngörmek için kuşkusuz henüz çok erken. Ancak Marksistler, bu sonucu doğuracak bir mücadelenin olabilirliğini kesinlikle göz ardı etmemelidirler. Bunun alternatifinin barbarlığa geri dönülmesi ya da nükleer silahların gücü ortadayken insan ırkının kendi kendini yok etmesi olacağı tüm çıplaklığıyla ortaya çıkıyor.

Marx ile Engels'in erken dönem sanayi proletaryasının devrimci potansiyeli hakkındaki görüşlerinin aslında doğru olduğu, Batı proletaryasının devrimci bilincin cisimleşmiş hâli olduğu fikriyle yetişen Marksistlerin asla öngöremedikleri bir olayla kanıtlandı: Rus devrimi. Sanayi devrimi Rusya'ya geç geldi; ancak nihayet 19. yüzyılın sonlarına doğru geldiğinde, yarım yüzyıl önce Batı'da hüküm süren koşullara benzer koşullarda yaşamak ve bu koşullara karşı mücadele etmek zorunda kalan fabrika proletaryasının hızla büyümesine yol açtı. Bu genç proletarya, o zamanki Batılı kardeşlerinin aksine Lenin'in liderliği altında 1917 devriminin zaferle sonuçlanmasında vazgeçilmez bir kılavuz işlevi gören devrimci Marksizme oldukça açıktı.

Rus devrimi, ileride genel bir yönelim hâline gelecek bir gelişmenin ilk örneğiydi: Devrimci Marksizmin, doğum yeri olan Batı Avrupa'dan ayrılarak koşulların tutunup gelişmesine daha uygun olduğu bölgelere kayması. Rus devrimi bu süreçte bizzat hayati bir rol oynadı. 1917'den önce Marksizm, merkezin gelişmiş ülkeleriyle ve bu ülkelerin denizaşırı uzantılarıyla sınırlıydı büyük ölçüde (I. ve II. Enternasyonallerin bileşimi bunu açıkça gösterir). Daha önce de belirttiğimiz üzere I. Dünya Savaşı başladığında retoriğinden başka devrimci hiçbir özelliği kalmamış bir hareketti. Rus devrimi ile Üçüncü Enternasyonal'in kurulmasının ar-

dından Marksizm (günümüzde yaygın bir şekilde kullanılan yeni ismiyle Marksizm-Leninizm), küresel kapitalist sistemin çevresinin her tarafına yayılarak ciddi devrimci hareketlerin ideolojisi hâline geldi.

Bu noktada önemli bir soru akla geliyor: Çevrede ortaya çıkan 20. yüzyıl devrimci hareketleri, Marx ile Engels'in ve (Lenin ve Rus Bolşevikleri dahil olmak üzere) onların ilk takipçilerinin anladıkları anlamda proleter hareketler midir? Yanıtın evet olması gerektiğini düşünüyorum, ancak bazı çekincelerim saklı kalmak kaydıyla. Benimsedikleri dünya görüşü ile Marksizm ideolojisinin, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında cereyan eden sanayi devriminin yarattığı proletaryanın deneyimlerine dayanıyor olması anlamında bunlar tartışmasız proleter hareketlerdi. Marx ile Engels, *Kutsal Aile*'nin iyi bilinen şu paragrafında temel noktayı açıklıyorlardı:

> Çünkü tam olarak gelişmiş proletaryada tüm insanlığın, hatta insanlık görünüşünün soyutlanması pratik olarak tamamlanmıştır; çünkü proletaryanın yaşam koşulları, çağdaş toplumdaki tüm insanlık dışı koşulların odak noktasını temsil eder; çünkü insan proletaryada kendini yitirmiştir, ama bu yitirmenin teorik bilincini kazanırken, sakınılması imkânsız ve kesinlikle buyurgan olan yoksulluk yüzünden bu insanlık dışılığa karşı başkaldırmak zorunda kalır; tüm bu sebeplerden ötürüdür ki proletarya kendi kendini kurtarabilir ve kurtarmalıdır (*Werke*, II. cilt, s. 38).

Bugünlerde ileri kapitalist ülkelerin işçi sınıflarından bu şekilde bahsetmek sanırım hiç kimsenin aklına gelmez. Yine de bunun, küresel kapitalist sistemin çevresindeki sayıca daha çok ve yoğun nüfuslu bağımlı devletlerde yaşayan mülksüzleştirilmiş kitleler açısından tüm şiddetiyle geçerli olduğu nasıl inkâr edilebilir? Avrupa'ya özgü bir görüngü olarak doğan Marksizmin, insanlık tarihinde ortaya çıkan, laik ya da dini olsun diğer bütün fikirlerden (benimsenmesi anlamında) daha evrensel hâle gelmesi çarpıcı gerçeğini açıklayan şey, Marx'ın dönemindeki proletaryanın varoluş koşulları ile günümüzde çevrenin mülksüzleştirilmiş kitlelerinin varoluş koşulları arasındaki bu temel benzerlik değil midir?

Çevrenin devrimci hareketleri bu anlamda kesinlikle proleter niteliktedir. Ancak, hareketlerin bileşimine ve liderlik yapısına baktığımızda mesele çok daha karmaşıklaşır.

Liderlikle ilgili olarak, eğer soruyu devrimci hareketlerin teorisi ile siyasi pratiğinin şekillendirilmesinden sorumlu üst düzey mevkileri işgal eden bireylerin sınıfsal kökenleri açısından ele alacak olursak, açıktır ki bu kişilerin proleter oldukları söylenemez. Ancak Marx'ın ve Lenin'in döneminde de durum böyleydi ve Marksist teori hiçbir zaman aksinin olacağını öngör-

memiştir. Lenin, *Ne Yapmalı** isimli eserinde devrimci teoriyle liderliğin ancak proletaryanın dışından gelebileceği argümanını çok sert bir dille ortaya koyarken, aslında *Manifesto*'da zaten üstü kapalı olarak dile getirilen bir düşünceyi açıkça ifade etmekten başka bir şey yapmıyordu. 19. ve 20. yüzyıllarda yaşanan tüm devrimler kesinlikle bizi aynı sonuca ulaştırır.

Öte yandan devrimci liderlik, tepedeki bireylerden çok daha fazlasıyla ilgili bir konudur. Kadrolar ve en alt kademedeki militanlar dahil olmak üzere, devrimci bir hareketi meydana getiren eylemciler topluluğu da kitlelerle ilişkileri içinde hayati bir liderlik rolü üstlenirler. Devrimci faaliyetlerin ağırlık merkezinin ileri kapitalist ülkelerden çevreye kaymasıyla birlikte acaba hareketlerin sınıfsal niteliği de anlamlı şekilde değişmiş midir? Eğer reformculuğun yükselişinden önce Batı Avrupa'da proleter bir devrim gerçekleşmiş olsaydı, Rus devrimini böyle bir devrimin muhtemelen neye benzeyeceğinin göstergesi olarak kabul edersek, cevabın evet olduğunu düşünüyorum; çevreye kayma sırasında anlamlı bir değişiklik gerçekleşmiştir. Rus devrimini yapan hareketin çekirdeği kesinlikle sanayi proletaryası içinden geliyordu; hatta üst düzey lider kadrosunun önemli bir kısmının da aynı sınıftan olduğu doğruydu. Ancak, çevrede zafer kazanan daha sonraki devrimler

* *Ne Yapmalı?*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, 1968 –*çev.*

için aynı şeyi söyleyemeyiz (en önemlisi şüphesiz Çin devrimiydi). Bu devrimlerin Marksizm sancağı altında gerçekleşmiş olmaları, daha önce de belirttiğim üzere proleter esinli olduklarını gösterir. Çin örneğine bakarsak, Çin Komünist Partisi (ÇKP) ilk önceleri kıyı kesimindeki büyük kentlerde büyüdü ve (Rusya'da Bolşeviklerin devrim öncesinde takip ettikleri modele uygun olarak) esasen bu kentlerde yaşayan işçi sınıfı üyeleri arasında kendisine destek buldu. Ancak ÇKP, 1927'de Kuomintang ve yabancı destekçileri karşısında yenilgiye uğradıktan sonra kırsal kesime çekilmek zorunda kaldı. Bu tarihten iktidarın ele geçirilmesine kadar geçen yirmi yıllık dönemde devrimci hareketin bileşimi ağırlıklı olarak kırsal nüfustan oluştu (köylüler, topraksızlar, küçük burjuvazi). Proleter unsurlar da vardı ve bunlar önemli bir rol de oynadılar, ancak hâkim kesimi oluşturmadıkları şüphesizdi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra çevrede gerçekleşen diğer devrimlerde, elbette aralarında bazı farklılıklar olmasına karşın aynı durumun geçerli olduğu söylenebilir.

Gelecekte gelişmiş kapitalist bölgelerin dışında kalan yerlerde olabilecek devrimlere gelecek olursak; toplam işgücünün görece küçük bir kısmını oluşturmasına karşın, ileri teknolojinin kullanıldığı büyük ölçekli sınai üretim birimlerinde istihdam edilen ve eskiden merkezde hüküm süren koşulları hatırlatan (devrim

öncesinde Rusya'da var olan duruma oldukça benzer) koşullarda yaşayan işçi sınıfına sahip bir dizi ülke bulunmaktadır ve bunların sayısı önümüzdeki yıllarda muhtemelen daha da artacaktır. Rus devrimindeki anlamıyla proletaryanın öncülük ettiği devrimlerin bu ülkelerde gerçekleşmesi şüphesiz ki olasıdır. Ancak, liderliğin karma bir sınıfsal nitelik göstereceği devrimlerin olmasını beklemek daha gerçekçi gözüküyor. Bu karışımın özgül niteliği, her ülkenin tarihine ve sınıfsal yapısına bağlı olacaktır.

Yirminci yüzyılda yaşanan bu devrimlerin ne tür toplumlar yarattığı sorununa gelmeden önce Rusya örneğiyle ilgili birkaç şeyi daha belirtmemiz gerekiyor. Sanayi proletaryasının, çarlık rejiminin devrilmesinde ve böylece kırsal kesimde köylülerin toprak ağalığı sistemini sona erdirmelerinin olası hâle gelmesinde itici güç olduğu gerçeği, bu kesimin yeni devrim sonrası toplumun yaratılmasının da itici gücü olduğu anlamına gelmez. İç savaşın ve yabancı güçlerin müdahalesinin yaşandığı o acı dolu yıllarda 1917 öncesinin sanayi proletaryasının neredeyse tamamen tahrip olması belki de Rus devriminin en büyük trajedisiydi. Sanayi proletaryasının büyük bir kısmı savaşlarda öldürülürken, geriye kalanların çoğu açlığın baş göstermesi ve sanayi üretiminin çökmesiyle birlikte kentleri terk etti. Parti ve sendikaların hayatta kalan üyelerinden oluşan

bir kesimse orduya ya da hükümet bürokrasisine dahil edilerek sınıfsal kökenleriyle bağlarından koparıldılar. Üretimin yeniden canlanmasını takip eden sanayileşme hamlelerinin ortaya çıkardığı yeni proletarya ağırlıklı olarak kırsal kesimden ve kentlerdeki sınıfdışı unsurlardan geliyordu; daha en başından itibaren devrimi yapmış olan proletarya ile çok az ortak noktası vardı ve bu yeni proletaryanın gelişme süreci, öncellerini şekillendirmiş olan koşullardan oldukça farklı koşullarda yaşandı. Bunlar, basmakalıp, teorik formülasyonlarla uzunca bir süredir karanlıkta bırakılmış önemli olgulardır. Devrimin üzerinden yarım yüzyıldan daha fazla bir zaman geçtikten sonra günümüzde Sovyet tarihinin ivedilikle radikal bir şekilde yeniden yorumlanması gerektiğini gören yazarların ancak yeni yeni farkına vardıkları gerçeklerdir bunlar (Bu vesileyle birkaç ciltlik *SSCB'de Sınıf Mücadeleleri* [Class Struggles in the USSR] isimli çalışması 1974'te yayınlanmaya başlayan Charles Bettelheim'ın eserini zikredebilirim). Bu konuyu burada gündeme getirmekle ayrıntılı bir tartışma yapmayı amaçlamıyorum (bu bizi asıl konumuzun oldukça dışına götürür). Uzunca bir süredir ortalıkta dolaşmaları ve sıklıkla tekrarlanmaları nedeniyle apaçık doğrular mertebesine yükselme eğilimi gösteren fikirlerin eleştiri süzgecinden geçirilmeden kabul edilmemesi gerektiği konusunda sizleri uyarmak istiyorum.

Rus devrimi, kelimenin Marksist anlamıyla kesinlikle proleter bir devrimdi, ancak böyle olması devrimden ortaya çıkan toplumunun tabiatıyla ilgili hiçbir zorunlu içermeyi beraberinde getirmez.

Marksizme (ya da birbirinin yerine geçecek şekilde kullandığım Marksizm-Leninizme) bağlılık gösterdiklerini iddia eden tüm devrim sonrası toplumlar kendilerine "sosyalist" diyorlar. Bu kullanımın klasik Marksizmle tutarlı olup olmadığı sorununa değinmek istiyorum. Başka bir deyişle, acaba bu toplumlar Marx, Engels ve Lenin'in anladıkları anlamda sosyalistler mi, yoksa bu kelime bugün farklı bir gerçekliği isimlendirmek için mi kullanılıyor?

"Sosyalizm" kelimesi, 19. yüzyıl boyunca çeşitli şekillerde kullanılmıştı. Doğaldır ki Marx ile Engels'in yazıları da bu çeşitli kullanımları yansıtır. Ancak, tikel bir toplum biçimi olarak sosyalizmi doğrudan ya da dolaylı bir şekilde herhangi bir yerde tanımladıklarını hatırlamıyorum. Onlar, şimdiyi ve geleceği düşünerek iki toplum biçimine odaklanmışlardı: Kapitalizm ve komünizm. Marx, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde*, bu iki toplum biçimi arasında "birinin diğerine dönüştüğü devrimci bir dönem"in yer aldığını yazıyordu. Bu dönemde var olan geçiş toplumunun, farklı zamanlar-

* *Gotha Programı'nın Eleştirisi*, çev. İsmail Yarkın ve M.A. İnci, İnter Yayınları, 1999 –*çev.*

da değişen oranlarda olmak üzere hem kapitalizmin hem de komünizmin mizacını içinde taşıyacağı, ancak başlı başına ayrı bir toplum olmadığı ve dolayısıyla bu şekilde kavramsallaştırılamayacağı Marx'ın bu ifadesinin açık bir sonucudur.

Marx, bir terminolojisi meselesi olarak bu sorunu komünizmin ilk evresinden ve üst evrelerinden bahsederek (yine *Gotha Programının Eleştirisi*'nde) ele almıştı. Lenin, *Eleştiri*'den yaklaşık kırk yıl sonra *Devlet ve Devrim*'i* kaleme aldığında komünizmin ilk evresi için rahatlıkla "sosyalizm" kelimesini kullanmıştı, çünkü bu artık yaygın bir kullanım hâline gelmişti. "Demek ki", diye yazıyordu, "komünist toplumun (genellikle sosyalizm ismi verilen) ilk evresinde 'burjuva hukuku' bütünüyle *değil*, ancak kısmen, ancak o zamana kadar başarılmış iktisadi devrim ölçüsünde, yani üretim araçlarıyla ilgili olarak hükümsüz kılınmıştır" Lenin'in görüşlerinin Marx ile çelişmediği ve Marx'ı yorumladığı açıktır. Her ikisi de, ismine ister komünizmin ilk evresi isterse sosyalizm densin başarılı bir devrimle kurulacak toplumun doğası gereği geçici olduğunu, bu nedenle de temel çelişkilerle ve çatışmalarla nitelendirilmesinin zorunlu olduğunu düşünüyorlardı.

Günümüzde kendilerine sosyalist diyen ülkeler bu

---

* *Devlet ve Devrim*, çev. Süheyla Kaya ve İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1995 -*çev.*

kelimeyi yukarıda açıkladığımız anlamda, Marx'ın/Lenin'in anladığı anlamda mı kullanıyorlar? Bu ülkelerin hepsinin teorik doktrinlerine aşina olduğumu söyleyemem, ancak bunlardan en büyük ve en önemli ikisi olan Sovyetler Birliği ile Çin'i göz önüne alacak olursak, cevap kesinlikle hayırdır. Bu iki ülke kendilerini kapitalizmden komünizme geçiş sürecinde olan, çelişkili ve çatışmalara gebe toplumlar olarak görmüyorlar. Nihai hedef olan komünizmden vazgeçmiş değiller, ancak bu onlar için artık analitik ya da pratik bir önem taşımıyor. Onlar sosyalizmi, aynen kapitalizmin yasaları gibi nesnel ve keşfedilebilir işleyiş yasaları olan, kimi zaman bir sistem kimi zamansa bir üretim tarzı olarak isimlendirilen, başlı başına bir toplum biçimi olarak görüyorlar. Onlara göre bu toplum biçimi kesinlikle karşıtlık içeren toplumsal ya da sınıfsal çatışmalarla nitelendirilmiyor. Örneğin resmi Sovyet doktrini, (bugün "ileri sosyalizm" ismi verilen) Sovyet toplumunun birbirine hasım olmayan iki sınıftan (işçiler ve köylüler) ve bir tabakadan (aydınlar [*entelijansiya*]) oluşan, "tüm halkın devleti"nin idaresi altında olan ve "bilimsel-teknolojik devrim" sayesinde komünizme doğru ilerleyen bir toplum olarak görüyor.* Mao Zedung'un ölümünden bu yana Çin devletinin görüşü

* Bkz. Pierre-Noel Giraud, "L'Economie Politique des Regimes de Type Sovietique", *Le Monde Diplomatique*, Ağustos 1978.

de aynı doğrultuda ilerliyor, ancak henüz aynı ölçüde açık ve derli toplu bir şekilde formüle edilmiş değil.

Karşıtlık içeren çelişkilerden azade ve tamamen bilimsel-teknolojik kuvvetlerin hareket ettirdiği, başlı başına bir toplum biçimi olan bu sosyalizm teorisinin klasik Marksizmde hiçbir temelinin olmadığı açıktır. Üstelik bu görüş, sınıfsız ve devletsiz komünist topluma ulaşılıncaya değin sınıf mücadelesinin tarihin itici gücü olmaya devam edeceğini ifade eden tarihsel materyalizmin temel ilkesinin kökten yadsınması anlamına gelmektedir. Bu tek başına teoriyi mahkûm etmek için yeterli değildir; ne de olsa klasik Marksizmin inşa edilecek kapitalizm sonrası toplumla ilgili yaşanmış bir deneyimi yoktu ve kapitalizm öncesi toplumlarla kapitalist toplumların tarihine dayanarak hazırlanacak tasarımların yanlış olabilecekleri düşünülebilir. İhtiyacımız olan Sovyet tipi teoriyi klasik Marksizmle değil, bizzat Sovyet tipi gerçeklikle karşılaştırmaktır.

Bu karşılaştırmayı yaptığımızda hemen çarpıcı tutarsızlıklarla karşılaşırız. Esas sorunlu alanlar, aydınlar ve devlet kavramlarıyla, bunların varsayılan rolleriyle ilgilidir. Sovyet teorisinde politbürodan köy okulu öğretmenine kadar çeşitli grup ve bireyleri kapsayan aydınlar kavramı, bu kesimler arasındaki hayati öneme sahip toplumsal konum ve işlev farklılıklarını gizlemiş olur. Gizemli bir görünüm arz eden bu tabakayı daha

yakından incelediğimizde üç parçalı olduğunu görürüz: (1) Aydınların büyük bir kesimini kapsayan daha eğitimli ve görece imtiyazlı işçiler; (2) genellikle yüksek maaş almalarına karşın hemen hemen hiç güçleri olmayan meslek sahiplerini, uzmanları, akademisyenleri, sanatçıları, komedyenleri ve benzerlerini kapsayan ara bir katman; (3) ekonomide ve siyasette (hükümette ve partide) üst düzey mevkileri tekelleri altında tutan, bütün ülkeyi etkileyen önemli kararları alan oldukça küçük bir grup. Devletle ilgili olarak da aynı tür bir gizemlileştirme söz konusudur. "Tüm halkın devleti" denilmesinin yegâne gerekçesi, hukuk teorisine göre bir bütün olarak toplumun temsilcisi olarak hareket eden devletin üretim araçlarının çoğunun sahibi olmasıdır. Ancak bu apaçık bir hayal ürünüdür, çünkü halkın ezici bir çoğunluğunun ne bireysel ne de kolektif olarak üretim araçlarının kullanılması üzerinde herhangi bir denetim gücü yoktur. Bu büyük çoğunluk açısından bakıldığında devlet, bir temsilci ya da vekilden çok bir gardiyan ya da polis görevlisi gibi davranmaktadır. Önemli sayıda insanın dahil olduğu tüm örgütler (örneğin işçi sendikaları) yukarıdan aşağıya bir tarzda kontrol altında tutulmakta, alt kademelerdeki üyelerin örgütlenme ve tartışma özgürlüğü gibi en temel hakları bile kullanmaları engellenmektedir.

Bu tür bir hiyerarşik ve otoriter toplumun aynı za-

manda sınıflı bir toplum olup olmadığını soracak olursak, cevabın evet olduğunu düşünüyorum. Hiyerarşi tek başına sınıfların varlığının bir delili değildir: Eğer hiyerarşi içinde belirli bir konuma gelebilme konusunda herkes doğuştan aynı şansa sahipse, sınıflardan bahsedemeyiz. Ancak pratikte hiyerarşiler bu şekilde işlemezler. Burada ayrıntısına giremeyeceğimiz pek çok sebepten ötürü hiyerarşinin belirli bir düzeyinde dünyaya gelip yetiştirilen insanlar bu düzeyde kalma eğilimi gösterirler: Daha alt düzeydekiler üst düzeylere tırmanmalarını sağlayacak araçlardan yoksunken, daha üst düzeydekilerse daha da yukarılara ulaşmalarını sağlayacak ya da en azından daha aşağılara geriletilmelerini önleyecek araçlara sahiplerdir. Elbette bu avantaj ve dezavantajlar bazı kurumsal düzenlemelerde diğerlerinden daha güçlüdür; üretim araçlarında özel mülkiyetin olduğu kurumsal düzenlemelerde özellikle güçlü olduğunu görürüz. Ancak bunlar her zaman vardır ve bu düzenlemelerden faydalanan kişilerin bunları daha da güçlendirmek için ellerinden geleni yapacaklarını söyleyebiliriz. İşte bu nedenledir ki, kayda değer bir süre boyunca varlığını sürdüren hiyerarşiler kaçınılmaz olarak dört başı mamur sınıf sistemleri geliştirme eğiliminde olurlar. Bunu ancak çok güçlü karşı kuvvetlerin ortaya çıkması engelleyebilir. Marksistler dahil olmak üzere devrimciler, bu toplumsal davranış

kalıplarının devrim vasıtasıyla değiştirilebileceği konusunda daima iyimser olmaya eğilimli olmuşlardır. Belki de bu iyimserliğin bir sebebi, belirli bir hiyerarşik sistemin tahrip edilmesini (ya da geniş ölçüde aksatılmasını), bizzat hiyerarşinin (ya da en azından yeniden oluşturulmuş hiyerarşinin dört başı mamur bir sınıf sistemine dönüşmesi eğilimini destekleyen kuvvetlerin) ortadan kaldırılmasıyla karıştırmaya yatkın olmalarıdır. Bu konulara son derece vâkıf olup ona göre davranmaya çalışan bir devrimci ve Marksist olan Mao Zedung, Andre Malraux'a şöyle demişti: "İnsanlık kendi hâline bırakıldığında ille de kapitalizmi yeniden kuracak değildir, ancak eşitsizliği yeniden kuracaktır. Yeni sınıflar yaratmaya eğilimli kuvvetler güçlüdür".* Bildiğimiz gibi Mao, devrim sonrası Çin toplumunun kendi hâline bırakılmaması için elinden geleni yapmıştı: 1949'dan sonra Çin Komünist Partisi içinde verdiği ve Kültür Devrimi ile sonuçlanan çoğu mücadelenin özünde bu amaç yatıyordu. Bu çabaların amacına ulaşamadığını ve Mao'nun ölümünü takiben Sovyetler Birliği'nin yolundan giden Çin'in yeni sınıfların yaratılmasını destekleyen kuvvetlere karşı mücadele etmeyi (en azından şimdilik) bıraktığını biliyoruz. Aslında Mao sonrası dönemin lider kadrosu, tıpkı Sovyet mes-

* Alıntılayanlar Victor Nee ve James Peck (der.), *Çin'in Kesintisiz Devrimi* [China's Uninterrupted Revolution] (New York: Pantheon, 1975), s. 108.

lektaşları gibi bu kuvvetlere karşı çıkmak yerine bizzat bu kuvvetleri temsil ediyormuş gibi gözüküyor. Yeni sınıfları yaratacak kuvvetlerin Çin'de daha kat etmeleri gereken oldukça uzun bir yol olabilir, ancak süreç çoktan başlamış gibi gözüküyor.

20. yüzyılda şu ana kadar başarılı olan devrimlerin ne tür toplumlar yarattıklarıyla ilgili sorumuza geri dönebiliriz artık. Bu toplumların hem kapitalizmle hem de komünizmle karşılaştırılması, ama bu ikisinin geçici bir karışımı olarak ele alınmaması gereken başlı başına bir toplum biçimi oluşturdukları bence açıktır. Bu toplumların kendilerini algılama biçimleri bu anlamda geçerlidir. Öte yandan kendilerini Marksist olarak gördükleri için, kendilerine dair bu algıyı, devrim sonrası ortaya çıkan toplumu nevi şahsına münhasır bir toplumsal biçimleniş *değil* de geçici bir aşama olarak gören geleneksel Marksist görüşle bir biçimde uzlaştırmaları gerekmektedir. Bu ilk bakışta imkânsız bir şeymiş, âdeta daireden bir kare yapmaya çalışmakmış gibi gözükebilir. Devrim sonrası toplumu nasıl olur da *hem* başlı başına bir toplum biçimi *hem de* kapitalizmden komünizme bir geçiş olabilir ki? Bu sorunun cevabı şöyledir: *Eğer devrim sonrası toplumunun hareket yasaları otomatik olarak komünizme yol açacak nitelikte ise.* Sorunun çözümü böyle ortaya konduğunda ideologlara bu ihtiyaca uygun (Lenin'in komünizmin ilk evresine

verdiği isimle) bir "sosyalizm" teorisi icat etme görevi verildi. İşlerinin ehli olduklarını ispatlayan Sovyet sosyal bilimciler, daha önce özetlediğimiz üzere bilim ve teknolojinin müşfik kuvvetlerinin ileriye doğru götürdüğü, karşıtlık içermeyen bir toplum teorisi ortaya attılar.

Bu çabanın, bir toplumun (ya da hiç olmazsa toplumun yönetici sınıflarının) var olan karşıtlıkların üzerini örtüp, kendisini gerek kendi üyelerine gerekse tüm dünyaya karşı ahenk ve ilerlemenin harika bir karışımı olarak göstermek için bir teoriye ihtiyaç duyduğu ilk örnek olmadığını belirtmeme bilmem gerek var mı? Neoklasik iktisat kuramının gerçek anlamı ve işlevi bundan başka nedir ki?

Eğer devrim sonrası toplumları, gerek kapitalist gerekse klasik Marksist anlamda sosyalist toplumlar değillerse ve kendi teorileri tarafından mazeret bulmak amacıyla tahrif ediliyorlarsa, bu toplumların gerçekte ne oldukları ve nasıl işledikleri hâlâ cevaplanmayı bekleyen sorular olarak karşımızda durmaktadır. Bunu söylerken üzülüyorum ama görebildiğim kadarıyla ne burjuva ne de Marksist sosyal bilimciler çok iyi yanıtlar verebilmişlerdir. Yine de elimizde epeyce bir betimsel malzeme var ve bu malzemenin bazı önemli sonuçlara işaret ettiğini düşünüyorum. Bunları dikkatinize sunmak istiyorum:

(1) Üretim araçlarının mülkiyetini devralan devlet en önemli ekonomik ve siyasi kurum hâline gelir; kapitalizmde olduğu gibi özel kesimin kontrolündeki ekonominin bir tamamlayıcısından ibaret olmaktan çıkar. Bu sebeple bu toplumlara devlet toplumları, yönetici sınıflarına da devlet sınıfı diyebiliriz.

(2) Devlet toplumları Marksist anlamda sömürücü toplumlardır, yani işi yapanların yarattıkları artık ürün üzerinde (ya artık ürünün nasıl üretildiği ya da nerelerde kullanıldığı üzerinde) denetimi yoktur.

(3) Artık ürünün üretilmesi ve kullanılması siyasi süreçle bütünleştirilir; kapitalizmde olduğu gibi azami miktarda artığın çekilip alınarak biriktirilmesini amaçlayan ve süreç içerisinde (iş çevrimleri, yedek emek ordusu, zenginliğin ve yoksulluğun hem merkezde hem de çevrede -ama özellikle ikincisinde- kutuplaşması, çalışmanın aşağılanıp beşeri niteliğinden yoksun bırakılması ve benzeri) kapitalizme özgü çelişkiler üreten, ikinci derste kısaca tartıştığım ve Marksist kapitalizm teorisinin kalbini oluşturan rakip sermayeler mekanizmasıyla idare edilmez.

(4) Artığın çekilip alınmasıyla kullanılması süreci nin siyasallaşması, devlet toplumlarının (yönetici sınıflarının bakış açısından) kapitalizmde dikkat çeki bir şekilde mevcut olmayan türde bir akılcılığa ulaşmalarını mümkün kılar. Dolayısıyla, devlet toplumunun

kurulmasını takiben attığı ilk adımlar kitlelerin yaşam koşullarının (istihdam, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik) iyileştirilmesini hedefler. Bu iyileştirmeler ise gerek bu hâliyle toplumun, gerekse (daha az ölçüde olmakla birlikte) toplumun yönetici sınıfının dayattığı politikaların meşruiyet kazanmasına hizmet ederler.

(5) Yine de bu meşrulaştırma sürecinin sınırları bir hayli dardır. Küçük bir yönetici sınıfın iktidarı tekeline alması ve buna eşlik eden (kapitalist standartlarla bile önemli) ayrıcalıklar, otoriter ve esas itibariyle baskıcı bir rejimin dayatılmasını gerektirir. Bu rejim, aşağıdan yükselecek gerçek anlamda demokratik ve kendi kendini özgürleştirici nitelikteki hareketlerin gelişmesini kesinlikle olanaksız kılar. Yönetici sınıf, kontrolü elinde tutmanın bir aracı olan baskıyı daha da pekiştirmek için tüketimin özendirilmesi, ulusal duygu ve özlemlerin kışkırtılıp istismar edilmesi gibi zamanın sınavından başarıyla geçmiş ve (insani açıdan) akıl dışı yöntemlere giderek daha fazla başvurmak zorunda kalır.

(6) Kapitalizmin başlıca yönlendirici dürtüsü korkudur (bu, değişen ölçülerde tüm sınıflar için geçerlidir): İşsizlik, iflas etme, statü kaybı, aşağılanma ve bu arada özellikle çevrede yoksulluk ve açlık korkusu. Devlet toplumları, yerlerine daha insancıl dürtüler koymaksızın toplumda derinden hissedilen bu korkuları hafifletebilirler, ancak bunu yaparken burjuva ideologlarının

kavradıkları şekliyle etkinliğin sağlanamaması, kaynak dağılımında akıl dışılık, israf ve benzeri şeyler olarak kendisini gösteren bir boşluk yaratırlar. Onların bakış açısına göre en önemli sorun emek üretkenliğinin yavaş artmasıdır.

Eğer bunlar, günümüzün devrim sonrası toplumları hakkında bildiğimiz olguları kullanarak ulaşabileceğimiz geçerli çıkarımlarsa, tarihsel olarak yeni ve (küresel kapitalist sistemin çevresinde koşulların hızla bozulduğu düşünüldüğünde) önümüzdeki dönemde öneminin kesinlikle artacağını söyleyebileceğimiz bir görüngüyle uğraşıyoruz demektir. Bu görüngüyü daha iyi anlamak zorundayız. Bunun belki de Marksist sosyal bilimin bugün karşı karşıya olduğu en önemli görev olduğunu düşünüyorum.

Konuşmamın sonuna gelirken, bu toplumların yayılmasının ve gerçekleştirdikleri somut başarıların, insanlığın geleceği açısından klasik devrimci Marksizmin anlamlılığını ya da önemini hiçbir surette azaltmadığını düşündüğümü belirtmek istiyorum. Devlet toplumları, kapitalizmin en korkunç ve tahammül edilmez çelişkilerinden bazılarını ortadan kaldırmış ya da hafifletmişlerdir. Ne var ki uzun dönemde en az kapitalizmin çelişkileri kadar tahammül edilmez olabilecek başka çelişkiler de ortaya çıkarmışlardır. Bu toplumlar kesinlikle iyi toplumlar değildir ve taşıdıkları çelişkiler

kalıcı olmadıklarına tanıklık etmektedir. Aynen kapitalizm gibi bu toplumlar da kendi mezar kazıcılarını, yani Marx ile Engels'in yaşadıkları dönemin proleterlerinde gördükleriyle özünde aynı olan muhtaç hâle düşürülmüş ve aşağılanmış insan oğulları ile kızlarını yaratmaktadırlar. Zamanı geldiğinde bu yeni proleterlerin de insanlık dışı koşullara başkaldıracaklarından, kendilerini tarihin nesnesi olmaktan kurtarıp öznesine dönüştüreceklerinden ve iyi bir toplum yaratmak için yeni serüvenlere atılacaklarından hiç kuşkum yok. Bunu yaptıklarında, kendilerinden önceki kuşaklar gibi onlar da devrimci Marksizmden ilham alacaklar.

20. yüzyılın önde gelen Marksist iktisatçılarından Paul Sweezy'nin Hosei Üniversitesi'nde verdiği derslerden hazırlanan **Marksizm Üzerine Dört Ders**, Marksizmin temellerine ve özellikle de emperyalizmin işleyiş tarzına ışık tutarak, sermayenin günümüzdeki krizinin tam olarak anlaşılabilmesi için mutlaka okunması gereken bir çalışma olma özelliği taşıyor. Sweezy ilk derste, burjuva iktisadının tedrisatından geçmiş genç bir iktisatçıyken nasıl Marksizme yöneldiğini anlatarak dinleyicilerle arasında bir iletişim köprüsü kurduktan sonra diyalektik düşünce tarzını ve Marksist materyalizm anlayışını açıklıyor. İkinci derste, meta, sermaye devreleri, artık değer, ilk birikim ve sermayenin aşırı birikimi temel kategorileri kullanılarak kapitalizmin çelişkileri ele alınıyor. Bu bölümün açıklayıcı ek kısımlarından ilkinde "Kâr Oranının Azalma Eğilimi Yasası", ikincisinde ise rekabetçi evresinden tekelci evresine geçişi sırasında kapitalizmin biçim ve yöntemlerinde gözlenen değişiklikler kuramsal bir yaklaşımla değerlendiriliyor. Çevre ile merkez arasındaki ilişkilerle çelişkilerin yanı sıra küresel kapitalist sistemin krizi üçüncü derste tartışılıyor. Son derste, sosyalizmin sorunları ve geleceği masaya yatırılıyor.

25.08.09
8.00 TL

Yordam Kitap

ISBN 978-9944-122-82-5